

Nr 1–2 2011

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapetets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2011 Årg. 32

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Patrik Lantto

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson,
Svenbjörn Kilander, Hervor Sjödin, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser
som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Patrik Lantto, Lyckogränd 2, 903 43 UMEÅ

E-post: patrik.lantto@cesam.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Carina Strömberg, Malgovik 172, 912 91 VILHELMINA eller
carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom
erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets
Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt med-
lemskap genom erläggande av en engångssumma motsvaran-
de tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlem-
marna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Författaren Birger Sjödin. Källa: Murberget Länsmuseum Väs-
ternorrland.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Litorapid Media AB, Göteborg 2011

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2011

BO HIERTNER

Författaren Birger Sjödin, hans stad och hans samtid

Biografi

Författaren Birger Sjödin debuterade liksom Ludvig Nordström, Olof Högberg, Bertil Malmberg och Karl Östman under femårsperioden 1906–1910, och nådde på kort tid litterära framgångar. Birger blev sin hemstad Härnösand trogen under sin korta levnadstid. Han var född 1887 och avled bara 24 år gammal 1911. Han var skräddarson från Norrstan, där fadern Nils Petter Sjödin, inflyttad från Nordingrå, låtit uppföra den fastighet som än i dag står kvar vid Långgatan. Där bodde familjen och där drev han sin ganska omfattande skrädderirörelse. Birger Sjödens mor var Maria Nilsson från Lövånger i Västerbotten och Nils Petters fjärde hustru, sedan han i alla sina tre tidigare äktenskap blivit änkeman. Birger hade en fyra år yngre syster, Helena, som dog endast 7 år gammal, och även många halvsyskon. Fadern avled 1902 och därefter försörjde sig modern med inackorderingar. Hon levde till 1942.

Under Birger Sjödens uppväxt utvecklades Härnösand från att vara huvudsakligen skol- och stiftsstad till att bli en allt livligare sjöfarts- och handelsstad. I hamnen sågs under sjöfartssäsongen fartyg från alla delar av världen, en del byggda här och med Härnösand som hemmahamn. Staden växte och fick en mera internationell prägel. Från det Sjödenska huset kunde man följa verksamheten och folklivet vid Skeppsbron, men också från baksidan mot Långgatan och alla de män-

niskor som då rörde sig i dessa livliga kvarter med skeppshandel, handelsbodas, krogar och hantverkare och småfolk. I dessa kvarter föddes och växte Ludvig Nordström upp. Här fick också Bertil Malmberg under uppväxten stifta bekantskap med denna miljö som lämnat så tydliga spår i hans författarskap. Den gamla bebyggelsen, nu restaurerad, finns kvar som en slumrande idyll endast längs Långgatan.

Som gosse var Birger en rörlig, frisk och impulsiv rustibuss. Han skildrar i några skisser hur han leker vid hamnen, åker snålskjuts med hästfororna, gör rackartyg och somnar, när fadern läser för honom ur Bibeln. Birgers uppväxt var av allt att döma lycklig. I skissen "Från barndomen" har han lämnat en varm skildring av sin far, som var 63 år då Birger föddes. From som fadern var önskade han att Birger skulle bli präst, men det passade inte honom. Birger förklarade helt frankt att han ville bli åkare.

Birger började sin skolgång i småskolan och sedan i folkskolan i vad som då kallades Härnösands Folkskola, som låg vid Hovsgatan strax söder om domkyrkan. Men redan i nioårsåldern fick han känning av ett svårt hjärtfel, orsakat av en i och för sig lindrig barnsjukdom, men som vart efter orsakade en besvärande hjärtförstoring. Birger började i Härnösands läroverk vårterminen 1898, och avlade studentexamen där den 3 juni 1907. Sjukdomen beredde honom svårigheter vid skolgången med längre perioder av frånvaro. Han orkade inte de två sista åren gå uppför de branta backarna till läroverket vid Brunnsbusgatan, utan modern ordnade med hästskjuts åt honom.

Redan i 12-årsåldern drog sig Birger undan umgänge med jämnåriga kamrater och var mest tillsammans med de vuxna syskonen och sökte kompensation på andra områden. I musiken fann han sin egen värld. Om detta skriver Torsten Bohlin (s. 273): "utpräglad musikalisk som han var, skall han ha visat sig som en förträfflig pianist, trots avsaknaden av all egentlig

Birger Sjödins barndomshem på Långgatan i Härnösand. Foto: Åke Häggström.

utbildning". Inte bara det. Birger komponerade också. Redan som 15-åring åstadkom han en vals, *På gymnasistbal*, som blev tryckt på ett Stockholmsförlag och inbragte honom en hel förmögenhet – 50 kronor. Själv kunde han inte dansa. När valsen var färdig kom Birger därför in till sin mamma och frågade: "Går det att dansa efter den?" Hon fick avgöra saken genom att försöka på egen hand. Den första kompositionen följdes sedan av flera utgivna från trycket.

Studentskrivningarna fullgjorde han på grund av sjukdom i hemmet. I provet i franska lyckades Birger mycket bra, vilket har tillskrivits att han som lärare skulle ha haft den skicklige lektorn Theodor Malmberg, Bertil Malmbergs far. Men Malmberg blev lektor vid Högre lärarinneseminarier och flyttade till Stockholm redan 1903, och har troligen aldrig undervisat Birger. Framgången får i stället tillskrivas andra lärare vid läroverket och Birgers egen förmåga. Examedagen bars

han kroppsligen till skolan av sina kamrater.

Skoltiden hade alltså varit en kamp med besvärligheter och han kunde därför glädja sig mer än de flesta över sin studieframgång. Livsvilja och seghet utgör en skarp kontrast till hans öde. Dagen efter examen skrev Birger ett brev till sin själs älskade, fröken Mia Hagelin i Sundsvall, där han jublar över sin seger och sin kärlek. Detta är det tidigaste uttrycket för hans kärlek till och beroende av henne som skulle bli hans diktningens genius. Hon var född 1884 i Indiska Oceanen ombord på fartyget *Equator*, tillhörigt Skeppsrederiaktiebolaget i Sundsvall, som dotter till dess befälhavare sjökaptén Nicolaus Victor Hagelin och hans maka Maria Elisabeth. Mia genomgick 1906–1908 småskoleseminariet i Härnösand, beläget vid Norra Kyrkogatan strax ovanför det Sjödinska hemmet vid Långgatan, där hon var inackorderad under studietiden. Efter examen verkade hon som småskollärare i Sundsvall. De förlovade sig den 17 maj 1909 och planerade att gifta sig.

I Birgers första skiss, "Min hvita mössa", som publicerades i Härnösands-Posten två dagar efter att fästmon fått hans brev, kunde man läsa följande rader: "Så har jag dig då till slut, du kära vita mössa, lönen för årslånga strävanden och mina drömmars föremål! Hur jublade ej mitt hjärta av fröjd, då jag fick sätta dig på mitt huvud och ila ned till min kära."

Birger stannade i hemstaden och fick efter studentexamen under ett par år anställning som medarbetare i Härnösands-Posten, där han redan tidigare publicerat sitt första alster. Han använde oftast pseudonymen "Moi-même" (Jag själv) eller tecknade sig B-r S-n, då han författade kåserier under rubriken "Konturer ur livet". Men arbetet – ett dagligt plotter, där Birger tvingades skriva bagateller – fångade aldrig hans intresse. Enligt Gunnar Qvarnström var det övervägande obetydliga alster, men med ett och annat drag av hans senare produktion. Några diktförsök – snarast traditionell gym-

nasistpoesi – finns också med, men den bundna formen var inte hans styrka.

Med ambitionen att bli publicerad började Birger skriva vid sidan av tidningsarbetet och läste också mycket, främst svensk, norsk och fransk skönlitteratur. Mia kom att betyda mycket för honom och hans diktning, vilket deras bevarade korrespondens vittnar om. De tidigaste alstren är hållna i realistisk stil, men under senare delen av 1908 övergår Birger under sin pubertala övergångskris till en subjektiv-romantisk stil. I Härnösands-Posten publicerade han 28 januari 1908 en uppsats om Ludvig Nordströms *Kains land* och *Fiskare*, där Birger livligt uppskattar dennes fräna realism. Men den 30 oktober 1908 skrev han en recension av Gustava Svanströms *Vild mark*, där han sympatiserar med vildmarksromantiken, för att i en anmälan av Nordströms *Borgare* i maj 1909 åter uppskatta den realistiska friskheten i denna Öbackaskildring.

Det första större arbete av Birger som finns bevarat är "Ung kärlek", ett prosastycke i primärmanuskript, som är ett mycket känslöbetonat alster och en omogen produkt. (Qvarnström) Men det innehåller några intressanta punkter för studiet av hans liv och författarskap. Här ger han sin uppfattning av innebörden i ordet skald: "Man ser någon som gått in i sig själv och stängt dörren om sig med det fasta beslutet att söka igenom själens skrymslen och få klarhet i det myckna underliga, varav människans väsen är sammansatt." Stycket är också ett av de tidigaste uttrycken för Birgers längtan ut, bort från den lilla staden, en konstnärs dröm, som aldrig blev verklighet. Tankarna möter oss också i den lilla dikten "En underlig låt" (Härnösands-posten den 15 april 1908):

Jag tycker beständigt att staden känns trång
och jag rädes att kvävas ihjäl,
jag kan inte leva bland gränder och prång,
jag vill bort, ty det gäller mitt väl.

Författaren Birger Sjodin. Källa: Murberget Länsmuseum Västernorrland.

Han längtade till Italien och till Paris och planerade tillsammans med vännen från studietiden, bildhuggaren Carl Frie-sendahl som varit inackorderad hos familjen Sjödin, just en resa till Paris. En resa som aldrig blev av för Birger, förmodligen på grund av ekonomiska skäl.

En annan opublicerad skrift är "Ingrid. En berättelse från Norrland", bevarad endast som handskrivet manus (76 sidor och det mest omfattande av hans bevarade manuskript). Huvudpersonen Ingrid sammanlänkas tidigt i livet med den unge, starke, tystlåtna och helgjutna flottningsarbetaren Nils. De drömmer om framtiden och det barn de väntar. Men Nils omkommer i sitt arbete och Ingrid föder barnet i förtid. Det dör och Ingrid blir vansinnig och går till slut till sin Nils i forsen.

"Ingrid" är en vildmarksromantisk berättelse som Birger hämtade inspiration till i den norrländska utlöparen av så kallad hembygdsdiktning, främst Pelle Molin och hans *Ådalens poesi* och därmed också med rötter i den Bjørnsonska nationalromantiken. I ett brev till fästmön uppger Birger själv Bjørnson och Hallström som sina förebilder. Tveklöst har han också hämtat inspiration från Per Hallström, som intar en plats för sig bland Norrlandsskildrarna. Hallström är präglad av naturintrycken från olika delar av Norrland, främst Medelpad, men utan Molins schablonartade vildmarksromantik.

Birgers egen uppfattning om "Ingrid" framgår av en dedikation till Mia daterad den 17 maj 1911, tre månader före hans död: "Detta, ett av mina förstlingsmanuskript, lämnar jag dig som minne av ett lyckligt och rikt år. Så mycket som ryms inom dessa pärmar! Men allt får du, att det ej kan komma i trofastare händer än dina. Din fästman." På annat ställe hade han fördömt skriften, men tydligen kunde han till sist se på den också med förståelse, som en produkt från ett övervunnet stadium i sitt författarskap. Birger anslöt sig också senare till den mening C.R. af Ugglas ger uttryck åt i *Ord och bild* 1909,

av den norrländska epigonlitteraturen som en grym landsplåga, med undantag av Per Hallström och Pelle Molin.

En viss originalitet kan dock spåras hos Birger. Han har trots allt förmått ge sin skildring en viss dramatisk intensitet, främst i forsskildringarna, och ett famlande försök till psykologiskt studium av allmogetösen från Norrland. På den linjen skulle Birger också komma att slå in.

Våren 1909 råkar han in i en kris som avspeglas i hans brevväxling med Mia, och som fick efterdyningar året ut. Han skriver till henne om sina stämningar och reflexioner från genombrottsåren, ofta i form av gymnasistpoesi i stämmingsbetonad prosaform. Det är drömmar och planer med direkta citat ur de beundrade mästarnas verk. Han utvecklas så på sin väg mot mognad och når så småningom till en vändpunkt, där han slår in på en ny väg i sitt författarskap – men inte utan strid. Han tycker sig ha förlorat både barna- och ynglingaårens tro och gav uttryck åt en själsstämning som enligt fästmön verkligen plågade och tryckte honom. Till det kom också hans vacklande hälsa till följd av hjärtfelet, med ofta påkommande ångest. Längtan ut kulminerar i ett febrilt begär att slå sig fri – han vill bara resa utan rast och ro i sin omättligen längtan.

Birgers iver att debutera närdes också av längtan att förena sig med Mia, och han blev besviken av att inte lyckas bli publicerad. Samtidigt försöker han vara lyhörd mot rösterna i tiden. Den 27 maj 1909 recenserade han som ovan nämnts Ludvig Nordströms *Borgare*, som i hög grad fägnat honom. Skildringen av genombrottskedet i en ynglings liv (Uppvaknandet) kan ha haft inflytande på Birger. I ett brev till fästmön samma dag formulerade han för första gången sin idé att använda hemstadsmiljön litterärt.

Birger lyckades också bli publicerad i tidskriften *Idun* med några skisser, och i januari 1910 presenterade han för Bonniers en samling större noveller inom en alldeles egen ämnes-

sfär. Därmed lämnade han också sin anställning vid Härnösands-Posten, för att under senare hälften av 1909 helt ägna sig åt sitt författarskap. Birger planerade att debutera våren 1910, men fick i mars detta år luftrörs- och lungkatarr. Samlingen refuserades, men novellen "Undret" trycktes i Bonniers månadshäften som blänkare för debutboken. Samtidigt planerade han att hyfsa manuskriptet under sommaren, som tillbringades tillsammans med modern hos goda vänner på Vagnön utanför Härnösand, där Birger kunde finna arbetsro. I juni kunde han slutligen, efter ett års arbete med novellerna, sända sitt manus till Bonniers, och debutboken *Undret* låg på bokhandelsdiskarna i slutet av november. Den innehöll sex noveller: Titelnovellen "Undret", "Sjöman Henningsson", "Elias Garp", "Eskader", "En sommardag" och "Hur Nisse-Bigge lärde känna döden".

När *Undret* var färdigt att gå till trycket, eklaterades den efterlängtdade förlovningen med Mia. Genom författarskapet strävade Birger efter att skaffa inkomster för den kommande bosättningen, och arbetade mer intensivt och med större självtillit. Han drogs dock med sina hjärtproblem, som ökat, men hade inga akuta sjukdomsperioder. Birger väntade på kritikernas dom och kände att en ny fas i hans utveckling börjat. Understundom tvivlade han ändå på sin duglighet och blev deprimerad. Genom den uppskattande kritiken, som förklarar *Undret* vara en betydande bok, kunde Birger skaka av sig detta spöke, och med ett helt annat lugn kunde han ta itu med arbetet med en ny bok. I ett brev till Fredrik Böök den 14 januari 1911 tackar Birger för dennes recension, och erkänner samtidigt att han behövt strängare behärskning av en alltför flyglysten fantasi. Detta var en svår process men han närde hoppet att en dag ha något verkligt äkta att säga.

Med denna inställning arbetade Birger på den nya boken *Starka hjärtan*. Under det avslutande skedet vistades han under en del av sommaren 1911 hos sin halvbror Carl Sjödin i

Birger Sjödins gravsten. Foto: Åke Häggström.

Vingåker, där Birger kunde få lugn och ro. Carl blev dock förskräckt över det hur klen och kraftlös han var. Den lättaste ansträngning vållade Birger stora besvär.

Under stor möda fullföljde Birger sitt arbete på *Starka hjärtan*. Han hoppades på framgång med ämnens större bärvidd, liksom den konstnärliga tukten. Brev till fästmän vittnar om förtröstan, tvivel och längtan, men också om mängder av nya idéer. När boken kommit ut sände Birger ett exemplar till Fredrik Böök med tanke på dennes uppskattning av *Undret*, tillsammans med ett brev där han uttrycker sin oro inför den nya bokens öde. I slutet av november sände Böök honom sin nyligen publicerade Koohlhaas-essay, med varmt tack för de "tvenne vackra böcker han skrivit". Först då kunde Birger se ljusare på världen och sin uppgift.

Endast några dagar därefter blev Birger åter sjuk och låg till sängs i tre dagar i lunginflammation, och dog den 11 december 1911. De sista månaderna av hans liv hade något ominöst

över sig. Redan 1909 formulerade Birger en dödsaning i skissen "Från barndomen". Han tänker sig tala med fadern, som dött sju år tidigare: "Men jag vet: en dag då jag skall levat länge nog i min ensamhet, så att jag ej ser dig så klart som du är värd att ses, då skall jag komma. Och den dagen dröjer ej." I Birgers brev möter man både hans misströstan inför diktningen, och en isande frosskakning inför något annat, tomt och kallt.

Trots Birgers svåra hjärtfel tycks döden ha kommit fullkomligt överraskande för de anhöriga. Inför dem visade han aldrig några tecken på sin svåra belägenhet, utan var alltid skämtsam, glad och frisk i sitt umgänge. Vad som dolde sig under ytan avslöjade Birger endast för sin själs älskade: "Jag tycker mig som en fjättrad, som med bundna händer väntar ett hårt och grymt öde ... det är något isande obestämt, som nästan vill krama mig till döds ..." För honom själv kom döden således inte oväntat. Han ligger begravd i familjegraven (9:9) i västra delen av Gamla kyrkogården vid Rosenbäckshallén i Härnösand. På den höga och väl synliga gravstenen av råhuggen granit står: "Tack för allt du gaf."

Efter Birgers bortgång skrev Fredrik Böök 1913 en större presentationsartikel i *Ord och bild*, där han konstaterar att böckerna mottogs med erkännande på flera håll och att Birger höll på att erövra sig ett namn. Hans läsare skulle vara bland dem som såg bortom modet för dagen. Birger tänkte något mer och något annat än många andra i denna genre. Ingen kännare skulle i framtiden kunna gå förbi hans insats i svensk berättarkonst, med dess solida byggnad och inre värde. Böök ställer också frågan om det egentligen finns skäl att beklaga Birgers öde: "Den storhet som var hans, fanns kanske inte att få på andra villkor. Utan sjukdomen skulle hans märkliga gåfvor måhända icke ha blommat så rikt, utan den bråda döden hade vikten och värdet i det han skänkt icke gjort sig så klart gällande."

Det är givetvis omöjligt att så här långt efteråt bedöma vilket intresse Birgers noveller väckte bland en bredare allmänhet. I serien "De nya berättarna, Ur Sveriges litteratur 1900-1925 i urval och redigering av Fredrik Böök", återutgavs hans noveller i urval 1927. Lennart Frick återutgav 1974, med egna kommentarer, de flesta av novellerna i *Genombrott och andra noveller*. Litteraturen om Birger inskränker sig till några essayer och uppsatser, varav Gunnar Qvarnströms seminarieuppsats från 1945: "Birger Sjödin. Novellist" förtjänar att uppmärksammas med sin omfattande och noggranna genomgång av Sjödens biografi och författarskap.

De finns naturligtvis flera orsaker till att Birgers författarskap mer eller mindre fallit i glömska, där dess relativt ringa omfång troligen är den viktigaste. Utan Fredrik Bööks insats att bryta väg för honom hade Birger i dag sannolikt varit alldeles glömd. Ludvig Nordströms produktion var till exempel ojämförligt mycket mer omfattande, även i fråga om genrer. Nordström, som inte minst genom "Lortsverige" blev Lubbe med hela svenska folket, hade turen att få starkare draghjälp.

Birgers livsöde och författarskap förtjänar tvivelsutan att åter lyftas fram. Hans noveller behandlar inte bara tidsfrågorna utan också många av "de eviga frågorna". Med sina djupa insikter i människans psyke har Birger i sina noveller infattat underbara ädelstenar. Det är till exempel svårt att förstå hur en så ung människa kunnat skildra kärlekens väsen så inlevelsefullt, respektfullt och klokt som han.

Novellistik

Novellerna i de två samlingarna rör sig kring olika teman. I *Undret* behandlas: besvikelse och resignation ("Undret"), trygghet och längtan ut ("Sjöman Henningsson"), fördrömdhet och kärlek ("Elias Garp"), människors trolöshet och svek ("Eska-

der”), äktenskapet sett med barnaögon (“En sommardag”), barnet och döden (“Hur Nisse-Bigge lärde känna döden”). *Starka hjärtan* tar upp: Bundenhet till “torvan” (“Död släkt”), att hitta sig själv (“Genombrott”), ödets ironi (“Kon”), bättring och återfall (“Kattungen”), uppbrott och avsidestagande (“Jenny”), besatthet (“Evighetsmaskinen”), att inte förmå bryta upp (“Det starkaste”).

“Undret” och “Genombrott” belyser på många sätt Birgers eget livsöde och livsuppgift och har som hans noveller både en yttre och en inre ram.

Händelseförloppet i “Undret” är i korthet att gossen Isak Kalm plötsligt blivit förlamad i benen, sedan han somnat i solvärmen på det tak som han hjälpte till att måla. Han blir sängliggande och har ideliga föreställningar. Nyfiken som han är på det myllrande stadslivet, är han samtidigt en indikator på den sociala situationens osynliga kemi. Han tänker i sitt inre fram en väldig stad, en världsstad, faktiskt redan före Ludvig Nordström. In genom fönstret där han sitter orörlig hämtar han in omvärlden och människorna. Det blir ingen skillnad mellan vad han ser i verkligheten och i fantasin. Det är karaktäristiskt för Birger Sjödin att ogenerat växla däremellan. Liksom Isak är han gränsöverskridande i sitt tänkande och visar upp människans fantastiska föreställningsförmåga, men också föreställningarnas makt över vårt tankeliv och vår förmåga att orientera oss i verkligheten.

När Isaks förlamning inte släpper återstår endast hoppet om helbrägdagörelse, och Isaks mor vänder sig till predikanten och undergöraren Örtengren, som är övertygad om att han skall kunna bota Isak. Men undret uteblir. Berättelsen slutar med moderns kortfattade reaktioner.

Ytligt sett skulle man kunna uppfatta berättelsen som kritik mot helbrägdagöraren, en pastor från Sollefteå, som lär ha existerat i verkligheten. Men Birger vill inte komma åt vad som sker i den synliga staden utan i den osynliga, hur människor-

na tänker och känner, moderns kärlek till sonen och bilden av en människa som krampaktigt men förgäves försöker tro på vad han gör. Avsiktligt sätter Birger ett oskyldigt barn i centrum. I detta spänningsfält är känslorna, föreställningarna och bevekelsegrunderna lätta att se med barnets, det vill säga Isaks ögon.

I denna novell återspeglas mycket av Birgers eget livsöde och kamp mot en obotlig sjukdom. Isak har många av hans egna egenskaper. Staden i fjärran han längtar till har sin motsvarighet hos författaren själv. Tidvis närde Birger förhoppningar om att bryta sig loss från barndomsmiljön och söka sig ut i världen, men fann att det var i sin egen stad han hörde hemma. Där fann han sin verklighet. Den studentexamen Isak berättar om, som det barn han är och just därför, och likaså den fästmö han uppvaktar, när han blygt möter henne i bersån, hör till de betydelsefulla händelser Birger själv upplevt då han författade denna novell.

För att understryka denna verklighetsbakgrund kan som en kuriositet nämnas, att studentkåppen Isak promenerar omkring med faktiskt existerar ännu i dag. Den ägs av Sällskapet Gamla Härnösandspojkar och har en lite märklig historia. Enligt vad som berättats skulle Birger ha skänkt den till sin fästmö Mia (med "lysduken" i bersån), då han förstod att han inte hade så länge kvar att leva. Fästmön skall i sin tur i sina kontakter med biskop Torsten Bohlin ha givit kåppen till honom, och genom hans söner har den sedan överlämnats till Sällskapet GHP. Detta är en söt liten historia, som dock inte riktigt överensstämmer med verkligheten. Enligt en inskription på kåppen hade Birger givit den till fästmöns far, sjökapten Nicolaus Victor Hagelin i Sundsvall. Man kan tolka det som en vängåva för att uttrycka uppskattning, och det är inte osannolikt att Hagelin, som då var en gammal man, behövde en kåpp att stödja sig på.

I "Genombrott" lär man känna den unge musikern Herman

Stråhlin på hans mödosamma väg att hitta sin rätta hemvist i tillvaron. Först är han anställd som pianist och ackompanjator på Folkets park i hemstaden, och därefter som violinist på biografen Concordia. Här blir han bekant med Märta i biljettluckan, och vi får ta del av hur deras relation fungerar och utvecklas och hur de byter tankar om livet och tillvaron. De ömsom dras till och stöter bort varandra. Herman anförtror Märta sin längtan ut i världen genom att berätta om de intressanta och utvecklande bekantskaper han gjorde i barndomen, när han kom i kontakt med personer som hyrde rum för resande hos hans mor. Men Herman vacklar och tycker att det visserligen är hägrade att resa ut, men att han egentligen var lycklig som det var.

Efter en genomgripande upplevelse av stort konstnärskap vid en konsert Herman besökte, känner han att han faktiskt också skulle kunna nå dit och beslutar sig för att trots allt lämna hemstaden. Den stora frågan är om han skulle kunna lämna Märta. Älskar han henne verkligen? Snarare tycker han att det är i "vänskapens bleka ljus" han kommer att minnas henne. Herman tror inte Märta förstår, när han berättar att han skall resa. Men det gör hon, hon ser hans ögon lysa, men långt bortom henne. Hon säger sig att Herman inget skall få ana om hennes känslor, men säger: "Lycklig den som kan resa".

Novellen "Eskader" skildrar ett flottbesök i den norrländska staden, och händelserna i samband med detta utgör den yttre ramen. Huvudpersoner är strykerskan Amanda och en namnlös sjöofficer. När Amanda, mitt uppe i arbetet med att stryka skjortor, får syn på ett kort på väggen föreställande den ryska prinsessan Maria Pavlona, får hon en rad associationer. Detta leder till att hon beslutar sig för att bege sig till stadshotellet och kajen nedanför, där prins Vilhelm, som deltar i flottbesöket, skall möta sin fästmö Maria, som skall komma med båten från Sundsvall. Prinsen ska ingå förlovning med henne.

Händelsen blir en stor upplevelse för Amanda, som rentav känner sig uppmärksammas av paret där hon står bland alla åskådare. Det ena ger det andra, och när Amanda sedan sätter sig på en bänk för att vila köper hon ett lösennummer av Härnösands-Posten och får syn på en annons. Denna är riktad till stadens yngre kvinnor med inbjudan till besök med visning och dans ombord. Amanda känner sig lockad men tycker samtidigt att hon är i äldsta laget. Hon ger dock efter för lockelsen.

Skildringen av besöket ombord, och händelserna därefter, är kärnan i berättelsen. Det är då Amanda kommer i kontakt med sjöofficeren som blir hennes ciceron ombord. I samma ögonblick som Amanda stiger upp för lejdaren och kan konstatera att han inte har någon ring, väcks hennes intresse och hennes förhoppningar. Vi får följa henne också på det inre planet. När det blir dags för avfärd från fartyget är hon i sina föreställningar hans hustru. Han har blivit befordrad och de har varit på hovbal. Amanda kan inte skilja mellan verklighet och fantasi. Slutet blir tragiskt. Från officerens sida har det aldrig varit något annat än en mycket tillfällig bekantskap utan allvarliga avsikter. Med en ren och skär lögn lämnar han Amanda bara för att en stund senare uppvakta ännu en kvinna.

Amanda föreställer sig vad människorna omkring henne tänker och gör, mest intensivt i fråga om sjöofficeren. Hon är en universalmänniska med en imponerande medvetandeström, som också måste tillföras läsarens egna föreställningar och erfarenheter. Birger Sjödin vill här visa hur vi styrs av våra föreställningar och att de inte alltid stämmer med verkligheten.

I "Sjöman Henningsson" utgörs den yttre ramen av en berättelse om hur huvudpersonen går i land och kommer rakt in i den lilla staden och dess miljö. På kvällen möter han i en gränd den förskräckta Kristin, och lyckas få följa med henne

hem. Hon är märkbart upplivad av att få göra hans bekant-
skap och månar om honom för hon tycker synd om sjöfolk.
Kristin ber honom komma tillbaka till hennes enkla tjäll även
nästa kväll. Hon berättar då för honom om sitt i hennes egna
ögon syndfulla liv, som hon uppfattar som förkrympt och
först nu vidgar sig och blir ljusare.

Som den fromma kvinna Kristin är, lyckas hon locka Hen-
ningsson med sig till bönhuset och en missionsauktion. Där
kommer Henningsson med skambud så att Kristin skäms
över honom. Han reser sig och går därifrån för att gå ombord
igen, och hon följer efter. Hon kan inte skiljas från honom
utan lyckas få honom med hem till sig på en smörgås.

Heningsson börjar trots allt fundera på att stanna i land –
ett liv med Kristin ter sig på sitt sätt lockande, han kunde
rentav gifta sig med henne. Men han går på krogen och träffar
några sjömän som ber honom berätta om livet till sjöss. Han
känner sig som åsnan mellan hötapparna. Kristin bad till Gud
att han inte skulle fara, hon tyckte om honom som den slarver
han var. De skulle kunna få det bra, och Henningsson skulle
kunna bli gudfruktig. Sagt och gjort, Henningsson tar ut sin
återstående hyra av kaptenen för att stanna och gifta sig. Men
när fartyget lägger ut kan han ändå inte låta bli att gående
följa efter ändå ut till verkstan. På udden där kastar han sig i
vattnet och simmar ut till båten. Kristins värld tycktes honom
trots allt alltför trång.

I skildringen av mötet mellan Henningsson och Kristin väx-
er genom vad de tänker, gör och säger fram ett ställnings-
tagande till frågorna kring hemvist och längtan ut. Man kan
säga att det är berättelsens inre ram. Mellan den yttre och inre
ramen blir skildringen av de olika miljöerna – hamnen och
hamnkvarteren med dess krogar och människor, Kristins lilla
lya, missionshuset med sin unge pastor och sina besökare
samt den träffsäkert skildrade auktionen – ett slags kitt.
Handlingen får liv av dialogen, som med sina insprängda

kommentarer utgör små dramatiska scener.

Att barn härmar vuxna och till exempel leker bröllop är inte ovanligt. Så är det i "En sommardag", som innehåller många träffande iakttagelser om barns tankar och föreställningar. Novellen börjar med att Nisse-Bigge, Birger Sjödins alter ego, ligger i sin säng efter mässlingen, och tänker sig gatan utanför om vintern som en gubbe i fårskinnspäls och snibbpjäxor och om sommaren som en smed i brun rock med kort ärm. Hela situationen var för Birger välbekant från hans sjukdomsperioder, och ett exempel på hur han här och där väver in sina egna upplevelser i berättandet.

Barnens agerande utgör här den yttre ramen, och deras associationer och tankeflöde den inre. Barnet får mycket effektivt regissera bröllopsakten och på barns vis reflektera över vad kärlek och äktenskap kan vara. Det blir långt mer än en barnberättelse, en vuxens tankar lagda i ett barns mun. När man vattnar blommorna så att vattnet rinner över foten eller står i bara skjortan i fönstret mitt i natten och "stirrar in i björken", är det för att man är fylld av drömmar eller tvångstan- kar, oro eller inre glädje. Men bilden av den ljuva bruden, som Nisse-Bigge somnade vid sidan av i allt det vita på ett fält med ängsull, får en annan nästan surrealistisk framtoning när han vaknar av att Signe sprätter sylt som sätter sig som en klump på hans näsa. "Hon är en katt, tänkte Nisse-Bigge, och strupen blev trång och han tyckte hennes hår blev som morrhår. Och själv är jag en apa, tänkte han". Plötsligt såg han en markatta med bruna, sorgsna ögon som låg på rygg på positi- vet med den gröna duken på, och nedanför en katta på rygg med tassens lyft och gnistrande gröna ögon. Kanske rusade hon nästa ögonblick upp och rev markattan på nosen. "Du är en katta", ropade han till Signe. Han hoppade ner från bän- ken och sprang in i lillkamar'n och kröp under sängen och grät över Signe, som blivit en katta, över de andra och över bröllopet som blev så kort.

Det är fråga om utsnitt ur vuxenlivet, komponerande enligt den grundläggande gestaltungsmodell som är typisk för Birger Sjödin. Där fanns dock alltid en naivitet i upplevelsecentrum. Den har till uppgift att sätta fingret på och avslöja konventionernas tryck. Opåverkade av konventioner som barn är, är de särdeles lämpade att spela denna roll. På samma sätt fungerar Ludvig Nordströms berättelser om Tomas Lack och Bertil Malmbergs om Åke och om många andra barn ända in i våra dagar, även om Birger satte sitt eget signum av pregnans och humor på sina "barnberättelser". Den förtjusande och geniala berättelsen ger rika tillfällen till reflexion och meditation.

På det begränsade utrymme som här står till buds kan jag endast försöka att i korthet beskriva innebörden i Birger Sjödens gestaltungsmodell. Inte förrän häromåret uppmärksammades denna genom ett intressant och betydelsefullt forskningsprojekt under ledning av universitetslektor Örjan Torell vid Mittuniversitetet, som också givit ut boken *Den osynliga staden*. Det var i början av 1900-talet som den litterära texten går från att berätta historier med stark intrig till att skildra individernas sociala kontakter och mötesplatser. Man gjorde fiktion av verkliga personer och livssituationer, verkliga gator och verkliga städer. Det var till exempel nu Olof Högbergs Bispehöjden och Ludvig Nordströms Öbacka skapades. De flesta av de skildrade personerna har existerat, och har som till exempel hos Birger Sjödin sina verkliga eller bara lätt kamouflerade namn som Madam Kalm, Karin Andersson, Eva Uppenberg, Anna Uhlander med flera. Det finns ännu levande härnösandsbor som hört dessa namn. Vad Marcel Proust, Virginia Woolf, Sherwood Anderson med flera gjorde ute i stora världen, gjorde Sjödin, Högberg, Nordström och andra på svensk grund. De tog fasta på samtidigtheten i sitt berättande, och gjorde det synkront i stället för att berätta en historia diakront, det vill säga från början till slut. När de skriver om

Härnösand och Sundsvall, centralorter i Sveriges vid den tiden mest expansiva tillväxtregion, blir fiktionen en exakt kopia och utgör den osynliga staden. Där utspelade sig livsdramer med inflyttare från alla världens hörn med de mest skilda värdemönster.

Mönstret fick många efterföljare ända in i våra dagar, som Hjalmar Bergman, Birger Sjöberg, Lars Ahlin, Göran Tunström och Sven Delblanc för att bara nämna några. Inte minst därför är det viktigt att slå vakt om dessa "västernorrländska sekelskiftesförfattare" som har så många fina kvaliteter. Av olika skäl har Olof Högberg och Birger Sjödin blivit i det närmaste bortglömda, medan Ludvig Nordström och Bertil Malmberg ännu kan räknas till Parnassen. Det är dock min förhoppning att Birger Sjödens till omfånget blygsamma författarskap, i samband med hundraårsminnet av hans bortgång åter skall lyftas fram och belysas som den ädelsten i litet format det utgör.

Käll- och litteraturförteckning

- Bohlin, Torsten, *Profiler*, Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 1946.
- Böök, Fredrik, "Birger Sjödin", *Ord och Bild* 22, 1913, 529–543.
- Frick, Lennart, *Genombrott och andra noveller*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974.
- Härnösands-Posten*.
- Qvarnström, Gunnar, "Birger Sjödin. Novellist". Seminarieuppsats, Uppsala 1945.
- Sjödin, Birger, *Undret*, Stockholm: Bonnier, 1910.
- Sjödin, Birger, *Starka hjärtan*, Stockholm: Bonnier, 1911.
- Sjödin, Birger, *Noveller*, Stockholm: Bonnier, 1927.
- Torell, Örjan, *Den osynliga staden: En gestaltungsmodell hos Olof Högberg, Ludvig Nordström, Bertil Malmberg, Birger Sjödin, Karl Östman, Lars Ahlin och andra svenska författare fram till våra dagar*, Umeå: h:ström – Text & kultur, 2008.

LOUISE NYBERG

I herrarnas tukt och förmaning

En studie av den världsliga maktens
påverkan på kyrkans inre arbete i några
norrländska församlingar

Inledning

Alltsedan 1686 års kyrkolag har förhållandet mellan kyrka och stat i Sverige varit lagstyrt. Detta gäller såväl kyrkans inre organisation som dess ställning som statskyrka. Den svenska kyrkan har haft en unik position som styrande i invånarnas liv, långt vidare än i andra länder. Att kyrko/folkbokföringen sorterade under kyrkan ända fram till 1991 är ett tydligt exempel. Kyrkobokföringens längder blev underlag för roteringar/krigsutskrivningar och även för mantalslängder, och kyrkans primära omsorg om församlingsborna förenades sålunda med statsmaktens behov av skatter och soldater och, sekundärt, kontroll över befolkningen.¹

Kyrkans koppling till undervisningen har alltid varit stark, och länge var det kyrkan som såg till att de framväxande statliga förvaltningarna fick läs-, skriv- och räknekunnigt folk. Kyrkoplikten, som såg till att församlingsborna besökte gudstjänsten, gjorde denna tillställning till en effektiv kommunikationsinrättning. Från predikstolen lästes konungens senaste påbud upp från otaliga Kungliga plakater. Konventikelpaketet, som gällde fram till 1858, förbjöd all form av andaktsutövning utanför hushållet i syfte att förhindra spridandet av irr-

läror. Däremot uppmuntrades husfäder att hålla "enskild andakt" för sin familj och för sitt tjänstefolk.² Den norrländska "byabönstraditionen", som uppstod på grund av långa avstånd till kyrkan och faktiskt legaliserades redan i början av 1600-talet av ärkebiskop Petrus Kenicius,³ kan mycket väl ha påverkat inställningen till nya väckelser i positiv riktning.

Kyrkans långa tradition som samlande enhet bör märkbart ha rubbats under 1800-talets samhällseliga förändringar, däribland ståndsriksdagens upphörande och kommunreformen. Strax efter konventikelplakatets upphävande upphörde sockenbandet⁴ 1859, och 1860 kom den första dissenterlagen⁵ till stånd. Trots lagens innebörd var det ändå Svenska kyrkan som hade det "offentliga religiösa tolkningsprivilegiet".⁶ Det var inte så enkelt att utträda ur statskyrkan.

Sedan reformationen har kyrkans män således tjänat två herrar, Gud och Konungen. De gudomliga lagarna var tämligen oförändrade, men hur ställde sig prästerskapet till den världsliga makten, som med jämna mellanrum presenterade ny lagstiftning som i mångt och mycket stred mot den kristna tron? Framkommer den religiösa övertygelsen eller följde prästerna – liksom de gjort i århundraden – de statliga direktiven? Tjänade man Herren – eller herrarna? Dessa frågor ska undersökas genom en studie av ämbetsberättelserna från vissa norrländska församlingar.

Inför de återkommande prästmöten som ägde rum i respektive stiftsstad, fick församlingen i förväg skicka in ämbetsberättelser. Dessa var strukturerade enligt ett fastställt formulär. Formulären, avsedda att besvara frågor över tillståndet i stiftets församlingar, var indelade i olika kategorier. Under rubrikerna "Det kyrkliga och religiösa tillståndet" och "Församlingens tillstånd i sedligt afseende" finns uppgifter om vilka väckelserörelser och andra föreningar som fått fotfäste i bygden och hur menigheten förhöll sig till dryckenskap, danser och otukt. Eftersom en av prästens huvuduppgifter var att

hålla efter församlingen och se till att de levde "i Herrans tukt och förmaning", kan man säga att ämbetsberättelsen är en redogörelse för huruvida prästen har lyckats eller misslyckats i sitt kall, en slags verksamhetsredogörelse. Det kan därför ha legat i prästens intresse att framställa sig som mer lyckad i sitt ämbetsutövande än vad fallet i verkligheten var. Den samhällseliga utvecklingen bör också ha påverkat både församlingsbornas agerande och prästens egen uppfattning. Speciell vikt kommer att läggas vid redovisningen av det religiösa och sedliga tillståndet i församlingen. Parallellt jämförs relevant lagstiftning, med betoning på nyinstiftade eller väsentligt ändrade lagar, för att se om dessa återspeglar sig i redovisningarna. För att få en uppfattning om människan bakom den kyrkliga titeln, har jag använt mig av Härnösands stifts herdaminne. Uppgifterna där är emellertid fragmentariska.

Undersökningen tar sin början vid prästmötet 1856 och avslutas prästmötet 1919. Nedslag har även gjorts år 1890 och 1904. Den bakre avgränsningen är tagen med hänsyn till den begynnande industrialismen, som medförde många folkflyttningar och nya impulser, samt ny, relevant lagstiftning. Den senare tidsgränsen ger utrymme för att folkrörelserna ska ha hunnit etablera sig. Det kan också vara intressant att se huruvida 1900-talets första decennier, med såväl strejker och andra inhemska oroligheter som ett förödande världskrig, kom till uttryck i prästernas redovisningar. Då den sociala utvecklingen kan påverkas av olika faktorer, har avsikten varit att undersöka församlingar med varierande geografisk och befolkningsmässig spridning och valet har fallit på tre områden i Härnösands stift. Offerdals församling i Jämtlands norra kontrakt representerar fjällvärlden, Tåsjö församling i Ångermanlands västra kontrakt är den typiska inlandsförsamlingen och Gudmundrå församling i Ångermanlands östra kontrakt, med Kramfors som municipalsamhälle, får representera tätorten/staden. Till prästmötet 1856 redovisas pastoraten till-

sammans, varför antalet i undersökningen ingående församlingar blir betydligt fler än de tre här nämnda.

Innan jag går vidare med undersökningen kan det även vara på sin plats att säga något om lågkyrklighet respektive högkyrklighet. Karl Axel Lundqvist resonerar om "den uppsaliensiska lågkyrkligheten i motsats till den lundensiska högkyrkligheten".⁷ Med hänvisning till Beskows teologiska ordbok förklaras att lågkyrklighet betecknar "en medveten protestantism som visar ringa intresse för kyrkobergreppet, prästämbetet, och gudstjänstens liturgiska utformning och i stället lägger tonvikt på predikan", medan högkyrkligheten lyfter fram de förreformatoriska traditionerna som "biskopsämbetet och den apostoliska successionen, sakramenten och särskilt nattvarden".⁸ Mot bakgrund av detta resonemang kan det vara av intresse att veta att samtliga kyrkans män som ingår i studien hade studerat i Uppsala.⁹ "I mitten av 1850-talet", fortsätter Lundqvist, "hade den uppsaliensiska lågkyrkligheten fått sin slutliga utformning och sina karakteristiska drag; den positiva synen på väckelserörelserna som en del av kyrkan, föreningstänkandet, bekännelseetroheten och den positiva synen på lekmannaförkunnelsen".¹⁰

Prästmötet 1856

Fram till mitten av 1800-talet var Sverige ännu ett religiöst enhetssamhälle.¹¹ Kyrkolagen från 1686 gällde fortfarande och det lades stor vikt vid den kyrkliga identiteten, inte minst bland statens ämbetsmän.¹² Kyrkan var starkt involverad i befolkningens liv från vaggan till graven, med kyrkotagning, dop, konfirmation, vigsel och begravning och andra kyrkliga ritualer. Denna tillvaro förändrades från 1800-talets mitt när det kom nya idéströmningar, inte minst den nyevangeliska väckelserörelsen. Kyrkan hade även en rad världsliga funktioner. 1842 års

folkskolestadga ålade varje församling att inom fem år inrätta en skola och anställa lärare.¹³ Med stadgan fick kyrkoherden ansvaret för det lokala skolväsendet.¹⁴ 1 och med 1847 års fattigvårdsförordning flyttades ansvaret för fattigvårdsfrågorna över från kyrkan till sockennämnderna,¹⁵ medan 1855 års förordning angående rusdrycksförsäljning var ett försök att komma till rätta med "dryckenskapslasten".¹⁶

Ångermanlands Östra Contract (Gudmundrå socken) 1856

I stort sett överensstämmer kyrkans lära med den heliga skrift, skriver Paul Wilhelm Huss, vice kontraktsprost i Torsåkers pastorat inom nämnda kontrakt. Huss, som var född 1801 i Sveg, hade tillträtt som kyrkoherde i Torsåker 1846 för att åtta år senare bli vice kontraktsprost där. Visserligen finns det enligt honom en del nyuppkomna andliga rörelser, men dessa hade inte urartat till störande av den kyrkliga ordningen, utan faktiskt befämjat det kristliga livets utveckling och framgång. Gudstjänsterna och bibelförklaringarna var flitigt besökta, vilket enligt Huss tydde på att det rena och klara Ordet "synes med begärlighet anammas". Ibland hölls bibelförklaringarna av lekmän, men många ansåg lekmännens inblandning vara "af tvetydig beskaffenhet". Eftersom befolkningens religiösa kristliga intresse hade vaknat, menade Huss att man kunde vänta ett ökat framåtskridande i sedligt hänseende. Speciellt skulle detta kunna resultera i en minskning av grövre brott. Numera, skrev han, anses dryckenskapslasten allmänt som föraktlig och avskyvärd, och den är i starkt avtagande i alla församlingar inom kontraktet.

Kyrkorådet hade sällan behövt engagera sig för att återställa ordning och lugn inom kyrkan eller i familjelivet. Inom kontraktet var man av den åsikten att "den, som ej förbättras af Lärarens enskilda, i kärlek, och med saktmod gifvna varningar och förmaningar, skall ännu mindre i sitt hjerta för-

bättras, utan snarare förbittras, om han af lagens arm drages inför Kyrkorådet, att der offentligen schavottera.”¹⁷ Folkundervisningen fick däremot inte det intresse den förtjänade. Få besökte folkskolan, främst beroende på allmogens motvilja (som i sin tur berodde på ”egennyttiga beräkningar”). Folkskolans nytta för kristendomsundervisningen var obestridlig enligt Huss, som dock framhöll att ambulering skolor var att föredra i vidsträckta församlingar.

Jemtlands Norra Contract (Offerdals socken) 1856

Vice kontraktsprost Jonas Östlund var född 1787 i Hackås, och blev kyrkoherde i Hammerdal 1848. Han hade inte märkt någon avvikelse från kyrkans lära. Det fanns, däremot, en hunger efter Guds ord, och bland somliga tillfredsställdes denna hunger genom att man i stillhet, med sitt husfolk, förkovrade sig i läran. Detta var enligt Östlund något mycket positivt: ”Gud gifve, att alla vore sådane!” Bekymmer fanns dock, som läsare som höll andakt i större sammanslutningar. Detta kunde accepteras om de höll sig lugna och fredliga och stillsamt skiljdes åt när andaktsmötet var slut, men så var inte fallet. I stället förekom ”hvarjehanda oordningar” och mötena hölls långt in på nätterna. Detta ofog måste man allvarligt avråda från framhöll Östlund. Dessvärre hade varken varningar, förmaningar eller råd hjälpt, varför han i förhoppning om att orosstiftarna själva skulle komma till insikt tills vidare låtit saken ha sin gång. Detta fungerade dock bara delvis, trots biskopens inblandning. I stället ökade antalet anhängare, mest i Hammerdal ”men blott med några enfaldiga personer i Ström”.

Även i Jämtlands norra kontrakt tycktes den fördärliga dryckenskapslasten nästan helt och hållet ha upphört. Främst märktes minskningen enligt Östlund bland ungdom och medelålders personer, men över huvud taget var det sällsynt att se någon ”öfverlastad”. Tack vare denna förändring hade hå-

gen för att höra Guds ord tilltagit. Andra oseder, som kortspel och "ungdomens utvandringar om nätterna", hade också i stort sett upphört. Kyrkan besöktes flitigt (utom av Hammerdals separatister samt en och annan ofördragsam läsare i Hammerdal och i Ås socken). I vissa fall skulle det visserligen vara befogat att kalla in en och annan församlingsmedlem till kyrkorådet, menade Östlund, men en sådan åtgärd skulle troligen betraktas som förföljelse och därmed kanske mer motverka än tjäna syftet.

Folkskolor fanns numera i nästan alla församlingar. De församlingar som flitigast använde sig av skolorna var Rödön, Nässkott, Ås och Åre, där även fattigare folk lät sina barn lära sig stava och läsa innan- och utantill. Läsarna i Lit och Hammerdal ville emellertid inte låta sina barn undervisas i något annat ämne än kristendom, utom möjligen "litet skrifva och räkna".¹⁸

Ångermanlands Westra Contract (Tåsjö socken) 1856

Kyrkans lära bekändes helt i enlighet med den heliga skrift i kontraktet, utom i Helgum där fyra bosatta dalkarlar "befunnits smittade af Baptistiska willfarelser". Detta berättade kontraktsprosten och kyrkoherden i Sollefteå, J. Bernhard Runsten,¹⁹ i sin ämbetsberättelse. Runsten, som var född 1801 i Härnösand, hade utnämnts till kyrkoherde i Sollefteå 1841 och tillträdde sin nuvarande position åtta år senare. Han ansåg att de andliga rörelser som då och då dök upp inom församlingarna inte hade något speciellt skadligt inflytande på den kyrkliga ordningen. Han menade att de tvärtom hellre kunde ses som lovande tecken på en uppkommande kristendom. Det fanns ingen anledning till oro, de som var oroliga i anden inom detta kontrakt vände sig fortfarande med oinskränkt förtroende till sina själasörjare (dvs. präster). Runsten menade att folket i allmänhet, både i bokvett och levnadsvett och sedernas förfining, tyck-

tes vara på väg framåt. Emellertid hade några av församlingens herdar inför Runsten beklagat att det under den numera förfinade ytan dolde sig mycket inre syndaelände. Dryckenskapslasten hade avtagit märkbart, men trots detta var ett flärdfullt och vällustigt leverne i tilltagande, speciellt bland ungdomar.²⁰

Prästmötet 1890

1800-talets andra hälft innebar expansion, såväl inom industrin som demografiskt. En omfattande migration, liksom emigration, löste upp de gamla agrara samhällena och gav plats för nya idéer. 1871 års fattigvårdslag stärkte kommunens ansvar för fattigvården.²¹ Dissenterlagen från 1860 ersattes av en ny 1873. Nu fick svenska medborgare med annan trosbekännelse än den evangelisk-lutherska rätten att bilda egna församlingar. Det var dock fortfarande en omständlig procedur att utträda ur Svenska kyrkan.²² Till prästmötet 1890 hade blanketternas utformning, av svarens utseende att döma, förändrats något. Som första punkt fanns nu "Församlingens tillstånd i religiöst och sedligt hänseende" medan punkt nummer två rörde "Undervisningsväsendet".

Gudmundrå pastorat (Gudmundrå, Högsjö och Hemsö socknar) 1890

Bruket av Guds ord var relativt allmänt i pastoratet. Alla barn döptes, förutom de som hade baptistiskt sinnade föräldrar. Kyrkan besöktes flitigt, speciellt den i Gudmundrå, och husandakt förekom, men söndagens helgd lämnade dock ännu åtskilligt i övrigt att önska. Missionsverksamheten, såväl den inre som den yttre, ökades från år till år. Uppbyggelselitteraturen utgjordes främst "af de gamla kärnfriska böckerna" av Luther, Arndt,

Ritzius m.fl., men även av nyare alster av Rosenius och Waldenström. Denna redogörelse lämnade Nils Fredrik Nordberg, t.f. pastor i Gudmundrå. Han var född 1844 i Grundsunda och hade tjänstgjort som biskopsadjunkt och vice pastor i Säbrå 1878–1889 innan han tillträdde sin position i Gudmundrå.

Enligt Nordberg fanns inga speciella väckelserörelser, bortsett från dem som redan fortgick i kyrklig respektive frikyrklig anda. Lekmannaverksamheten bestod mest av predikande, söndagsskoleundervisning, diskussioner, sång och musik. Många föreningar bildades dock: missions-, nykterhets-, ynglinga- och jungfruföreningar, och Nordberg menade att de alla medförde en större livaktighet på det andliga området, samtidigt som de verkade hämmande på de grövsta lasterna. De riskerade dock även att ge "mycken osundhet inom den andliga lifsåskådningen". Det hade inte förekommit några nya religiösa partibildningar sedan sist, men däremot fortgick de separatistiska rörelser som tidigare uppstått inom Gudmundrå och Högsjö. Av dessa var baptister och waldenströmare starkast.

Det sedliga tillståndet var någorlunda gott och såg ut att vara under förbättring. De mest förargelseväckande lasterna var dryckenskap och nattlopp. Här berömde Nordberg återigen predikanter av olika slag för att de verkade för att hämma dessa laster, liksom nykterhetsföreningarna som arbetade för att utrota dryckenskapen. Husförhör hölls som vanligt, liksom bibelförklaringar. De senare sköttes dels av prästerskapet, dels av bekännelsetrogna kolportörer i både kyrkor, folkskolhus och enskilda boningar. Alla barn inom församlingarna kunde få skolundervisning, till och med i Högsjö trots att det där kunde vara långa avstånd och oplogade vägar. Församlingens allmänna inställning till skolan var dock god, och skolväsendet var ganska väl ordnat.²³

Offerdals socken, af Jemtlands Westra Contract 1890

Pastor Olof Abraham Staaff menade att det var alltför tydligt att Guds ord inte brukades så som tidigare inom Offerdals socken. Staaff var född 1822 i Lillhärdal, och blev kyrkoherde i Offerdal 1870 innan han utsågs till kontraktsprost 1884. Enligt honom läste folket i stället tidningar, bland dem de mest radikala. Här lyfte pastorn fram Jemtlandsposten, som öppet hade satt på sitt program "att störta Statskyrkan och befordra separatismen". Med nykterhetsrörelsens hjälp kunde dock söndagens helgd hållas, speciellt bland ungdomen. Inom församlingen hade det här och där uppstått syföreningar, som arbetade för missionen. Jämtlands missionssällskap sände ut kolportörer som höll talrikt besökta bibelförklaringar. Staaff betraktade dessa tillställningar som "ett godt värn mot baptismen". Baptisterna, skriver han, var mycket ivriga att skapa proselyter och de skickade ideligen ut predikanter. De hade emellertid inte lyckats skaffa sig några anhängare de senaste åren. Detsamma gällde för frälsningsarmén.

Danser förekom fortfarande, men det dracks mindre än tidigare. Dryckenskapen hade generellt minskat hos den bofasta befolkningen, men eftersom det pågick omfattande timmeravverkning inom socknen hade även en mängd främmande arbetare kommit till området, vilka enligt Staaff i allmänhet var fallna för dryckenskap. Under de fem senaste åren hade det fötts 33 oäkta barn, "till hvilka främmande arbetare för det mesta äro fäder". Kortspelandet hade ökat, men Staaff trodde att det inte spelades om stora pengar. Husförhör hölls årligen, men däremot inte kommuniionsförhör eftersom ingen infann sig för dessa. Med några få undantag fick alla barn inom församlingen skolundervisning. Församlingen var välvilligt inställd till skolan, men det var trots detta svårt att få ledamöter till skolrådet.²⁴

Bodums pastorat (Bodums, Fjellsjö och Tåsjö socknar) 1890

Enligt kyrkoherden i Bodum, Henrik Bergström, hölls i allmänhet Guds ord och sakramenten i helig vördnad, och kyrkobesök "äro ej sällsynta". Bergström var född 1840 i Stöde och hade tillträtt sin tjänst 1880. Han beklagade att daglig husandakt försumrades av många husfäder, och menade att det beträffande söndagens helgd fanns mycket i övrigt att önska av flertalet av invånarna. Missionskänslan var dessvärre inte heller så stark som man kunde hoppas. Några syföreningar fanns visserligen, men någon allmän varm nitälskan kunde han inte skönja. Allmänna väckelser var enligt Bergström så små att han såg dem som försumbara. "Emellanåt", skriver han, kunde dock Guds Andes verksamhet förnimmas hos enskilda själar, "så väl äldre som yngre". En mycket omtyckt lekmannapredikant fanns, men eftersom dennes övertygelse stämde överens med bibeln och den evangeliska Lutherska läran ansågs verksamheten inte vara skadlig. Det fanns däremot ingen jordmån för religiösa partibildningar och separatistiska rörelser. Det fanns förvisso bespottare och fritänkare, men de var sällsynta.

Det sedliga tillståndet hade förbättrats under de senaste åren, speciellt i fråga om fylleri och otukt. Trots detta, och trots varningar och förmaningar, så förekom det ändå överträdelser, speciellt bland de yngre som var angripna av tidsandans lättsinne, lyx och flärd. Beträffande skolan hade alla barn beretts tillfälle att få undervisning. Det var dock inte alla som använde sig av denna möjlighet, och orsakerna uppgavs vara långa avstånd, fattigdom samt ointresse från föräldrarnas sida. Bergström konstaterade ändå att den allmänna inställningen till skolan var gynnsam.²⁵

Prästmötet 1904

Vid det nya århundradets början var Svenska kyrkans ställning som enhetskyrka förbi, skriver Oloph Bexell. Folkrörelser hade etablerat sig och politiska partier utkristalliserats. Kyrkan sökte därför "nya arbetsformer för att på frivillighetens grund möta människor".²⁶ Nya kyrkobokföringsföreskrifter kom 1894–1896, och bland annat upphörde husförhören formellt. Inför de nya föreskrifterna var i synnerhet frågan om lekmanadop kontroversiell.²⁷ Det formulär som skulle fyllas i inför prästmötet 1904 hade återigen en något förändrad struktur. Som första punkt kom "Den kyrkliga ämbetsverksamheten", därefter "Det kyrkliga och religiösa tillståndet" och sedan "Församlingens tillstånd i sedligt avseende".

Gudmundrå församling 1904

Kyrkoherden Erik Magnus Nordling trodde att Guds ord brukades i många hem, men däremot försumrades nattvardsfirandet av många. Nordling föddes 1851 i Gudmundrå och utsågs till kyrkoherde där 1896. Lekmanadop var enligt honom mycket sällsynta, förutom i nödfall. Söndagarna hölls heliga genom gudstjänstbesök, religiösa sammankomster och vila från arbete. Det sedliga tillståndet var i allmänhet gott, särskilt hos den bofasta befolkningen. Dryckenskapen minskade tack vare nykterhetsföreningarna och sågverksförvaltningen. Kronobetjäningen jagade dessutom lönnkrögare varför det i stort sett inte fanns några professionella sådana kvar. Lusten för att delta i danstillställningar verkade till Nordlings glädje vara i avtagande, men andra problem, såsom idrottstävlingar och skjutövningar, hade i stället dykt upp. Förargligt nog förlades dessa aktiviteter till söndagen och lockade i synnerhet ungdomar att delta. Andelen oäkta barn utgjorde under perioden i medeltal 7,6 % av samtliga födda barn. De s.k. nattloppen pågick fortfa-

rande rätt allmänt. En osed var att fästefolk sammanbodde eller "hävdade" varandra. Om den yttre och inre missionen berättas att speciellt Fosterlandsstiftelsens verksamhet var uppskattad, och det fanns föreningar här och var som samlade in pengar.

Lekmannaverksamhet hade enligt uppgift förekommit under många år. Baptisterna, cirka 70 personer, hade två mindre bönhus och Waldenströmmarna, som var något fler, hade fyra. Frälsningsarmén höll till i en hyrd lokal men tycktes enligt Nordling vara relativt marginaliserade på orten. Någon rationalism och gudsförnekelse hade han inte märkt av, åtminstone inte offentligt. Alla barn i skolåldern erbjöds skolundervisning. Den allmänna stämningen gentemot skolan var god. Skolrådet utövade livlig verksamhet och det lades pengar på sockenbiblioteket, som hade omkring 1 500 titlar. Flera sågförvaltningar var dessutom engagerade i folkbildningen.²⁸

Offerdals församling 1904

Bruket av Guds ord var ringa i församlingen, lät vice pastor Ernst Widell meddela. Utlyst nattvardsgång hade till exempel fått ställas in på grund av för få deltagare. Barnen döptes dock fortfarande, med undantag för baptisternas. Lekmannadop skedde endast i nödfall, vilket även verkade vara fallet med husandakter, som nu endast förekom i ett fåtal hem. Widell var född i Säbrå 1874 och blev prästvigd 1902. Han var ordförande i Offerdals Lutherska missionsförening där man gjorde sitt yttersta för att samla in medel till den yttre missionen. För den inre missionen fanns en ungdomsförening. Även där var pastorn ordförande, och mötena innehöll bibelsamtal, sång och gemensam bön. Widell antyder dock att om det var något som saknades på dessa möten så var det kanske ungdomar. Den Lutherska missionsföreningen hade skickat ut några lekmän, som predikade både i skolhusen och i hemmen. Den baptistiska rörelsen bestod nu endast av omkring 20–30 personer. Widell trodde inte

att de hade fått några nya medlemmar sedan sist, men detta var svårt att veta med säkerhet eftersom de aldrig gjorde någon anmälan om utträde ur kyrkan.

Även i Offerdal fanns det enligt Widell en djupt rotad skamkänsla för och opinion mot dryckenskapen. Det var enligt Widell sällsynt att man vid större folksamlingar, som auktioner och bröllop, såg någon som var berusad. Otuktssynden mättes i antalet oäkta barn, som under åren 1897–1903 har uppgått till 4 à 5% årligen. Även här förekom "för tidig häfvd". Danstillställningar med åtföljande nattlopp var också ett problem. Som motvikt anordnades ungdomsfester med lämpliga föredrag som skulle "framhålla ungdomsglädjens rätta art och natur". Alla barn i skolåldern kunde få del av undervisningen. I allmänhet var stämningen gentemot skolan god. Ett sockenbibliotek med huvudsakligen historiska och religiösa böcker fanns, men det var enligt Widell en "antikverad uppsättning" som inte alls användes. Modernare litteratur skulle köpas in.²⁹

Tåsjö församling 1904

Det kyrkliga och religiösa tillståndet i Tåsjö var gott, framhöll Tåsjöns nytillträdde kyrkoherde Gustaf Edén. Edén, född 1863 i Skellefteå, tillträdde som kyrkoherde i Tåsjö 1903. Nöddop förekom sällan, och lekmannadop aldrig. Gudstjänsten besöktes talrikt och söndagen hölls helig. Inom de kristna hemmen förekom även husandakt. Intresset för missionen var någorlunda varmt, om än engagemanget för den inre missionen var större än för den yttre. Varken religiösa väckelser, separatistiska partier eller bönehus hade syns till. Edén menade att gudsförnekelse trots detta sannolikt fanns på djupet hos många, men detta tog sig inga synbara yttringar.

Församlingens sedliga tillstånd var enligt Edén inte sämre än på de flesta andra platser. Dryckenskap förekom, men var-

ken mer eller mindre än annorstädes. Nattlopp och brott mot sjätte budet var mycket vanliga, men kyrkoherden framhöll att de knappast kunde betraktas som något brott. Ätminstone tycktes de flesta se mellan fingrarna i denna fråga. De oäkta barnens antal var 14 %, och det gjordes försök att stävja otukten, både i offentliga predikningar och vid enskilda samtal. Det sedliga tillståndet i hemmen var dock enligt Edén ganska dåligt. I församlingen var inställningen till folkskolan gynnsam. Något sockenbibliotek fanns dock inte, och inga särskilda åtgärder hade heller vidtagits i syfte att sprida god litteratur.³⁰

Prästmötet 1919

Vid prästmötet 1919 hade det första världskriget precis tagit slut, med otaliga mänskliga och materiella förluster ute i Europa. I Sverige hade de föregående decennierna präglats av oroligheter på arbetsmarknaden, med stora strejker och hungermarscher. Den tidigare upplevda expansionen inom främst sågverksindustrin hade dock börjat mattas av.

Där prästernas tidigare verksamhetsredogörelser varit skrivna i löpande text, är nu hela formuläret – ifyllt – arkiverat. Frågornas utformning verkar i stort överensstämma med 1904 års version. Ett undantag kan vara frågan om förekomsten av kvinnliga medlemmar i den kyrkliga ämbetsverksamheten eller i skolrådet. En fråga angående kristidens inverkan på det sedliga livet torde också vara en produkt av världskriget. I formuläret finns även en fråga om några påtagliga följder visat sig av den nya äktenskapslagen. Vilken lag som här avses är inte helt klart, då det, enligt register till Svensk Författningssamling (SFS), hade kommit en hel del förändringar inom området, bland annat om äktenskaps ingående och upplösning samt om barn utom äktenskap. 1917 stiftades även nya barnavårdsagar.

Gudmundrå församling, Ångermanlands östra kontrakt, 1919

E.M. Nordling, som vi stiftade bekantskap med i föregående del, konstaterade att deltagandet i söndagsgudstjänsterna hade minskat i församlingen sedan förra prästmötet. Besökarantalet var dock högre när det serverades kaffe. Kommunion och husförhör förekom inte längre, i stället hölls bibelförklaringar och predikningar ute i byarna. Nordling tyckte sig kunna se en försämring i fråga om det kyrkliga och religiösa tillståndet, något som tillskrevs tidsandans inverkan. Det fanns fyra missionsföreningar och två avdelningar av De ungas förbund. Både frälsningsarmén och baptismen upplevde en viss tillväxt, den förra rörelsen på grund av propaganda och den senare som en följd av inflyttningar, men i övrigt var det status quo. Separatismen var dock i någon mån tilltagande. Det fanns även Gudsförnekelse i församlingen, vilket Nordling beklagade. Ateister höll offentliga föredrag, till och med under allmän gudstjänsttid, och det med en relativt stor tillslutning av en applåderande massa.

Beträffande det sedliga tillståndet ansågs nykterheten ha blivit större, medan otuktsbrotten däremot dessvärre ökade. Andelen oäkta barn varierade mellan 12% (1913) och 20% (1916). På formulärets nya fråga, om kristidens inverkan på det sedliga livet, svarade Nordling att en stöldepidemi, "lika sorglig som spanska sjukan", hade brett ut sig, särskilt bland den manliga ungdomen. Konkubinat förekom, men man försökte med alla medel att få paret att ingå äktenskap. Den nya äktenskapslagstiftningen hade emellertid inte gett några påtagliga följder enligt Nordling. Han ansåg däremot att ungdomens sedliga hållning allmänt utvecklade sig i en dålig riktning. Lyx och nöjesliv hade tilltagit i betänklig omfattning, speciellt i fråga om danslystnad och sportspel. Ett kommunbibliotek fanns och anlätades flitigt – enligt redovisningen skedde minst 4000 boklån om året.³¹

Offerdals församling, Jämtlands västra kontrakt, 1919

Söndagsgudstjänsterna i Offerdals församling besöktes i regel ganska flitigt enligt kyrkoherden F. Wimmercranz. Han var född 1859 i Härnösand och utnämndes till kyrkoherde i Offerdal 1904, en tjänst han tillträdde två år senare. Wimmercranz kunde meddela att missionen fick sitt genom en rätt ivrig syföreningsverksamhet. Det fanns omkring 65 separatister, men antalet ökade inte. Det fanns två baptistkapell i församlingen, och frälsningsarmén höll på att samla in medel för ett eget kapell.

Andelen oäkta barn varierade år från år men låg mellan 10% (1917) och 16% (1912). Men Wimmercranz påpekade att siffrorna minskade något om man räknade bort de fall där föräldrarna i efterhand ingått äktenskap. Konkubinaten existerade, men i de flesta fall åtgärdades de med framgång. Den nya äktenskapslagen hade däremot inte avspeglat sig i det verkliga livet. Ungdomens sedliga hållning tycktes ha försämrats, något Wimmercranz baserade på att kortspelet tilltagit, liksom lyx och nöjesliv. Skolarbetet åtnjöt samma förtroende från hemmen som tidigare. Ett bibliotek fanns, men det anlätades föga.³²

Tåsjö församling, Ångermanlands nordvästra kontrakt, 1919

I Tåsjö var läget i stort sett som tidigare enligt Gustaf Edén. Antalet odöpta barn i församlingen var endast fem, och av dem tillhör tre en familj inom Svenska kyrkan där "fadren vill spela – 'märkvärdig'". Västertåsjö kristliga ungdomsförening verkade för den yttre och inre missionen. Edén menade att en allmän väckelse skedde "så där litet i smått" och nämnde en flitig lekmanapredikant som varit på besök. "Men", konkluderar han, "såsom vädret blåser och man vet ej vart det far, så har det ock gått i dessa fall". Några enstaka föredrag av ett par baptister var allt som räknades upp under frågan om "fri verksamhet", över

huvud taget var gudsförnekelsen mindre än förr enligt Edén.

Under perioden 1911–1919 hade det fötts 207 barn utom äkten- skapet, vilket utgjorde 16% av totala antalet födda. Edén påpekade dock att detta var två procentenheter lägre än under föregående period. Konkubinaten förekom inte i egentlig mening, men förlovade (och icke förlovade) besökte varandra före vigseln och följderna blev oftast märkbara. Edén ansåg att ungdomens sedliga hållning utvecklade sig "i 'frihetens tecken' – på sexuellt område". Möjligen hade dock lyx- och nöjeslivet gått tillbaka något på grund av "tidens tryck". Inga påtagliga följderna hade däremot märkts av den nya äkten- skapslagstiftningen. Skolväsendet hade liksom tidigare haft hemmens förtroende. Ett bibliotek ska enligt Edén finnas, men "f ö är därom intet känt".³³

Avslutning

I Gudmundrå och angränsande församlingar betraktades de andliga rörelserna inledningsvis under undersökningsperio- den inte som något hot. Tvärtom antogs det att dessa kunde främja befolkningens sedlighet och religiösa medvetenhet. Mot slutet av perioden kunde dock en viss oro märkas, då främst rö- rande ateister som agiterade. Den neråtgående trenden i fråga om dryckenskap tillskrevs dels vissa predikanter, dels nykter- hetsrörelsen, dels även sågverksförvaltningen. I takt med att dryckenskapen minskade tycktes emellertid otukten öka. Det faktum att fästefolk hade sexuellt umgänge betraktades med oblidiga ögon, liksom företeelsen konkubinaten. Mot slutet av pe- rioden beskrevs även idrotten som ett problem, främst på grund av att tävlingar förlades till söndagen, vilodagen. Inställningen till skolan tycktes vara synnerligen god i hela socknen, vilket bland annat avspeglade sig i ett för tiden omfattande bibliotek.

I Offerdal och angränsande församlingar hade man ett stör-

re problem med läsare, som höll störande sammankomster och ställde till oreda. Även vissa radikala tidningar uppgavs utgöra en fara. Missionssällskapets kolportörer betraktades däremot som "ett godt värn mot baptismen". I början på 1900-talet tycktes dock de frikyrkliga rörelserna ha förlorat i både styrka och antalet medlemmar. Nu utgjorde i stället den totala minskade andligheten ett större problem. Dryckenskapslasten avtog (utom i skogsarbetarkretsar), medan otukten däremot ökade. Skolundervisning erbjöds men engagemanget tycktes inte helhjärtat. En "antikverad uppsättning" biblioteksböcker skulle enligt uppgift 1904 förnyas, men ännu 15 år senare anlätades biblioteket endast i liten utsträckning.

Bortsett från några baptistbesmittade dalkarlar fanns ingen oro för väckelserörelser inom Tåsjö och de angränsande församlingarna. Även här trodde man att nya rörelser snarare kunde väcka folket ur en andlig slummer. Under hela perioden nämndes den fria verksamheten som en ytterst marginell företeelse. Dryckenskapslasten minskade medan osedligheten ökade, men som Edén framhöll var denna utveckling generell och inte specifik för bygden. Ungdomen pekades ut som de mest lättleda, och det sedliga tillståndet i hemmen beskrevs som ganska slappt. Hemmens inställning till skolan var däremot positiv, men det antydde att många inte var intresserade av att skicka sina barn till skolan. Först 1919 nämndes det att det skulle finnas ett bibliotek, men att vidare uppgifter saknades om detta.

De tre undersökta församlingarna uppvisade således skilda inställningar till väckelserörelserna, där man i Gudmundrå gav uttryck för en stor tillförsikt under periodens inledning för att därefter med allt större oro betrakta utvecklingen, där Offerdal uppvisade en motsatt progression och där frågan i Tåsjö slutligen i stort betraktades med likgiltighet under hela perioden. Generellt uppgavs att dryckenskapen minskade under hela perioden, men eftersom den fortfarande beskrevs

som ett stort problem ännu 1919 är det på sin plats att fråga sig hur stort problemet egentligen var 1856. Synen på otukt och konkubinät var i stort sett samstämmig mellan församlingarna, där det möjligen kan hävdas att Edén i Tåsjö gav uttryck för mer moderna tankegångar än sina kollegor. Detta skulle kunna vara en avspeglning av hans livserfarenhet. Beträffande undervisning och folkbildning framstod det befolkningstäta Gudmundrå som exemplariskt. De båda inlandsförsamlingarna tycktes däremot ha haft ett begränsat intresse av att lyfta församlingsbornas näsor och medvetenhet över den knottbemängda fjällaven.

Som en avslutande slutsats kan det sägas att källmaterialet inte är tillräckligt omfattande för att göra en mera vetenskaplig analys och besvara den frågeställning artikeln utgick ifrån. Tendenser finns, men dessa kan vara individrelaterade. De kyrkliga nätverkens roll är också en relevant faktor i detta sammanhang. Det är dock ett mycket intressant forskningsämne som jag hoppas få anledning att återkomma till.

Noter

- 1 Lindkvist & Sjöberg, 314.
- 2 Lundqvist, 38.
- 3 Lundqvist, 19ff.
- 4 Sockenbandet innebar att man kunde anlita annan präst än sockenprästen till att förrätta t.ex. dop eller nattvard.
- 5 Dissenterlagen gav svenska medborgare rätt att lämna Svenska kyrkan, men endast om de gick in i ett annat trossamfund.
- 6 Bexell, 96.
- 7 Lundqvist, 37.
- 8 Lundqvist, 44.
- 9 Bygden, L., Härnösands stifts herdaminne.

-
- 10 Lundqvist, 45.
  - 11 Bexell, 10.
  - 12 Ibid.
  - 13 *SFS 1842:19*.
  - 14 Bexell, 75.
  - 15 Bexell, 77.
  - 16 *SFS 1855:13*.
  - 17 Domkapitlet i Härnösand, ämbetsberättelser, FVI:2.
  - 18 Ibid.
  - 19 Ur herdaminnet kan utläsas att Runsten från början hette Rundsten, men att han av studentkamraterna i Uppsala kallades *lapis rotundus* och därför ändrade namn till Runsten.
  - 20 Domkapitlet i Härnösand, ämbetsberättelser, FVI:2.
  - 21 *SFS 1871:33*.
  - 22 Bexell, 96f.
  - 23 Domkapitlet i Härnösand, ämbetsberättelser, FVI:4.
  - 24 Ibid.
  - 25 Ibid.
  - 26 Bexell, 197.
  - 27 Bexell, 253.
  - 28 Domkapitlet i Härnösand, ämbetsberättelser, FVI:5.
  - 29 Ibid.
  - 30 Ibid.
  - 31 Domkapitlet i Härnösand, prästmöteshandlingar, FVI:8.
  - 32 Ibid.
  - 33 Ibid.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Domkapitlet i Härnösand, Prästmöteshandlingar 1856, FVI:2.

Domkapitlet i Härnösand, Prästmöteshandlingar 1890, FVI:4.

Domkapitlet i Härnösand, Prästmöteshandlingar 1904, FVI:5.

Domkapitlet i Härnösand, Prästmöteshandlingar 1919, FVI:8.

Tryckta källor och bearbetningar

Bexell, Oloph, *Sveriges kyrkohistoria, del 7. Folkväckelsen och kyrkoförnyelsens tid*. Verbum, 2003.

Bygdén, L: Härnösands stifts herdaminne:

<http://www.solace.se/~blasta/herdamin/index.htm>

Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria, *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*. 2:a upplagan. Studentlitteratur 2006.

Lundqvist, Karl Axel, *Från prästvalde till lekmannastyre. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen som inomkyrklig lekmannarörelse i Skelleftebygden 1875–1923. Speglat i riksperspektivet*. Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen. II ny följd. 61. Artos & Norma bokförlag 2008.

SFS 1842:19. Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga angående Folk-undervisningen i Riket.

SFS 1855:13. Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, angående Wilkoren för försäljning af bränwin och andra brända eller destillerade spirituösa drycker.

SFS 1871:33. Kongl. Maj:ts nådiga Förordning angående fattigwården.

LARS THOMASSON

Daniel Mortensson (Mortensen)¹ – en samisk kulturarbetare i vid bemärkelse

I min forskning kring sydsamernas historia och förhållanden de senaste etthundrettio åren har det känts lite besvärande att i det officiella källmaterialet så ofta möta en schablonartad uppfattning om samerna som folkgrupp, med uttalanden och bedömningar inte sällan av nedvärderande art.

Det är därför symptomatiskt, tycker jag, att samer i skildringar från olika möten med dem tidigare omnämns bara som lappar. Om de namnges, är det ibland bara med förnamn. När legationsrådet von Heidenstam, som på 1920-talet arrenderade jakt på renbetesfjällen, i brev till lappfogde Staaff berättar hur han kommit på en tjuvslakt av ren i Frostviksfjällen, kallar han sin medhjälpare (bärare) hela tiden bara för "lappen Torkel". "Lappen Torkel" såg det och det, och "lappen Torkel" begav sig dit och dit.² "Lappen Torkel" blev i redogörelsen mera ett begrepp än en levande människa. I KMA:s (Kvinnliga missionsarbetares) berättelser från det numera nedlagda samiska ålderdomshemmet Fjällgård i Undersåker omtalas ofta enskilda samer som "Blinde Jon", "Mor Stina", "Lill Brita" etc. utan sina fullständiga namn. Avsikten var säkerligen god, att ge intryck av omsorg och närhet, något som tyvärr samtidigt kom att beröva dem lite av deras identitet som fullvärdiga människor.

Det här har gett mig ett särskilt intresse att lyfta fram också de enskilda människorna, att visa, att det också bland samerna funnits särpräglade individer som i vilken annan folkgrupp som helst. Några minns jag väl från min egen tid, om andra har jag bara läst eller hört berättas. Men intresset för de sistnämnda är av det skälet inte mindre. Jag hänvisar gärna till mina tidigare presentationer av Erik Nilsson Mankok, Andreas Labba och Lars Rensund.³

Sydsame med förankring och arbetsinsatser i både Sverige och Norge

Daniel Mortensson (1860–1924) är en sådan samisk personlighet som jag tycker är värd att särskilt uppmärksammas i sydsamernas historia. Han föddes i Vuku i Verdalen 2 juni 1860 och dog i Röros 3 september 1924. Hans föräldrar var de renskötande samerna Morten Larsen (Mårten Larsson) och dennes hustru Maria Sofia Danielsdotter, kyrkoskrivna i Undersåkers lappförsamling (bland "Kalls och Offerdals Fjellallmoge"). Daniel fick sin skolgång i Sverige, fick genomgå småskoleseminariet i Östersund och verkade sedan en kort tid på 1880-talet som lappkateket (ambulerande lärare vid olika samevisten).

År 1886 flyttade Daniel till Hotagen och blev renskötare i samband med att han där gifte sig med Brita Elisabet Andersdotter, dotter till Anders Pålsson och dennes hustru Maria Nilsdotter, bägge storrenägare i Vinklumpfjäll. I protokollet från det första lappbysammanträdet i Hotagens lappby 19 januari 1889 finns Pålsson angiven med 1 800 egna renar, och där finns Daniel Mortensson upptagen som hans måg. Enligt samma protokoll väljs Daniel Mortensson till den nya lappbyns första ordningsman.⁴

Talesman för samerna i Hotagens lappby

Daniel Mortensson fick genom ordningsmannaskapet också en personlig plattform som talesman för lappbyn. Han kom att företräda Hotagens lappby vid det möte som 1895 års statliga lappkommitté kallat samer i norra Jämtland till i Föllinge 4 augusti 1895. Eftersom det vid sammanträdet saknades ombud för Kalls lappby, anmälde sig Daniel Mortensson också som ombud för sju samer där.⁵

Lapplagskommittén ville vid mötet höra samer och bofasta om den 1886 lagstadgade sedvanerätten kunde avskaffas och om den kunde ersättas med avtal mellan samer och markägare, eller om samernas rätt att nyttja enskildas marker för renbete (oktober–april) kunde inskränkas i det fall sedvanerätten behölls. Men samerna i norra Jämtland vidhöll för sin del sedvanerätten som nödvändig. De närvarande sockenombuden ansåg också samfällt, att samernas vinterflyttningar borde "såsom oundgängligen nödvändiga förbehållas dem i lag".⁶

Enligt Rolf Sjölin's arbete "En studie i ickemakt" (2002) hade Mortensson till Föllinge medfört ett "utdrag av protokoll från Midskogsfjäll" i Frostviken 27 juli 1895. Där hade samer således hållit ett möte bara någon vecka före mötet i Föllinge. I utdraget heter det, att Daniel Mortensson från Hotagen medfört nedskrivna kommentarer och synpunkter, som lästs upp och godkänts med några få ändringar eller tillägg. Utdraget finns dock inte med i det tryckta betänkandet, men har i handlingarna, enligt Sjölin, markerats med anteckningen "från Mortensson till privat bruk".⁷

Renbetesförhållandena vid och över riksgränsen Jämtland-Härjedalen – Tröndelagen

För att förstå Daniel Mortenssons engagemang i sin tids samefrågor är det viktigt att känna till några huvuddrag i hur synen

på renbetesförhållandena vid och över riksgränsen skiftade, inte bara mellan myndigheterna utan även bland samerna och myndigheterna själva.

När riksgränsen mellan Sverige och Norge (Danmark) fastställdes 1751, garanterades samerna att även fortsättningsvis få nyttja sina renbetesmarker enligt gammal sedvana. Den garantin gavs i en särskild bilaga till gränstraktaten kallad lappkodicillen, av samerna själva uppfattad som ett slags samernas Magna Charta.

Sveriges riksdag och Norges storting ville genom en gemensam lagstiftning 1883 precisera förhållandena närmre. Genom en kungl. förordning 6 juni samma år begränsades rätten för svenska samer att nyttja renbete i Norge. De fick flytta dit med sina renar bara under sommartid (maj–september), medan man i de trakter där man oberoende av årstid nyttjat renbete på ömse sidor om riksgränsen fick fortsätta med det i samma utsträckning som tidigare. Det sistnämnda gällde framför allt jämtlandssamerna. Dessa flyttade i regel inte in på norskt område, förklarade länsstyrelsen (tidigare Kungl. Maj:ts Befallningshavande, KB) i ett remissyttrande 1879. Länets samer hade nämligen "sedan uråldriga tider och allt hitintills" brukat beta sina renar på de norska fjällen närmast riksgränsen. Det var en betesrätt, "varav de fortfarande äro i verkligt behov".⁸ Norska samer flyttade inte heller in i Jämtlands län annat än undantagsvis. Inga norska lappar har betat sina renar i Sverige de senaste tjugo åren, uppger lappfogden Alarik Dahlquist i sin årsberättelse för 1896. Förut hände det dock inom Hotagens lappby, att norska lappar deltog i flyttningen österut.⁹

Vid unionsupplösningen 1905 togs rätten bort för jämtlandssamerna att vara i Norge maj–september (där det i något fall förekom). Noteras bör också, att både Sverige och Norge vid unionsupplösningen 1905 bekräftade sin syn på lappkodicillen från 1751 som ouppsägbar från bara ett lands sida. 1919

års renbeteskonvention raderade ut också den gamla gränsbetningen. Kvar blev bara ett mindre gränsbetningsområde för Frostvikens norra lappby. Frostvikssamerna fick där låta renarna överskrida gränsen sommartid (juli–augusti) men enbart med de renvaktare som behövdes. Samtidigt ställdes en del av renbetet inom Blåsjö renbetesfjäll, den så kallade Blåsjökilen, till norska samers förfogande under tiden maj–november.

Klagomål kom som på beställning

Efter 1905 hopades klagomålen från norsk sida över "otillåten renbetning" i Norge. De norska myndigheterna tycktes inte längre vilja acceptera den gamla gränsbetningen, fastän den obegränsat gällde fram till 1923, då 1919 års renbeteskonvention trädde i kraft. Skadeståndskrav, telegram och skrivelser avlöser varandra på olika plan, såväl mellan lappfogdarna och landshövdingen – amtmannen som mellan regeringarna i Oslo och Stockholm. Men norska myndigheter tycks inte ens före 1905 ha velat kännas vid någon sådan generell sedvana för jämtlandssamerna. "1889 års norska lappekommissions indberetning" medger visserligen, att det nog skett en begränsad regelbunden inflyttning på "Graensetraktatens tid" (1751), men finner det inte längre nödvändigt "for svenske Lapper at ty netop ind i Norge", eftersom de hade egna goda vinterbetesmarker.¹⁰

Man bör också komma ihåg, att den renskötsel som bedrevs kring förra sekelskiftet var ett slags självhushållets renskötsel. Man brukar kalla den "intensiv". Man levde nära renarna och tog tillvara i stort sett allt från renen. Hjordarna behövde därför inte heller vara så stora, och renarna var mycket tamare än i dagens renskötsel.

Daniel Mortensson flyttar sin renskötsel till Norge

Rådande förhållanden och förutsättningar ger förklaringen till att också Daniel Mortensson, liksom andra jämtländska samer, sommarbetade sina renar i gränsområdena mellan Sverige och Norge. 1895 flyttade han dock helt över till Norge, och fick sig anvisat betesområde i Faerendsdisktriktet, dvs. i fjälltrakterna mellan Meråker och Verdal, där han var född.

För lappfogde Brändström berättade han 1898, att han vid högsommartid vistades vid Slaagaan och betade renarna på ömse sidor om riksgränsen. I augusti brukade han flytta söderut till Halsjön i Norge och Skurdalssjön i Sverige, för att i oktober dra sig åt nordväst mot Fjergen, där han tillbragte någon månad vid Lillådalsvallen nedanför Kärringfjället. Under november flyttade han förbi Fundsjön och Faeren till Hermansnaasen, varifrån han så småningom drog sig västerut till Haarskallen och Skötningen, så att han under kalvningstiden i början av juni befann sig i de trakterna. Därefter flyttade han tillbaka till Slagaan följande sträckningen Hermansnaasen, Kraakfjell, Maerraskalfjell och förbi Storsjön i Norge. Hans far, Morten Larsson, hade använt vinterbete i Sverige på östra och norra sidan om Ånnsjön samt kring Gevsjön och på fjället Välliste.¹¹

I Faeren var renbetesförhållandena tydligen lite vanskliga, för Daniel Mortensson sökte sig snart till Norges sydligaste renbetesdistrikt, det så kallade Tolga-distriktet, fjäll- och skogstrakterna norr om Faemunden söder om Röavassdraget. Men han vidgade också sina vyer genom att med sin familj vara en av deltagarna vid världsutställningen i Chicago 1893. Han förevisade en liten renflock i den svenska paviljongen där.¹²

Daniel Mortensson fick tidigt gott anseende

I lappefogde Herstads årsberättelse för 1899 uppges under Tolgens lappedistrikt, att en enda familj fanns där, nämligen Lars Andersen Holm. Denne hade sett sig om efter en "lagsmand" (kompanjon) med flera djur, och det fick han genom Daniel Mortensson, som efter ansökan fått tillåtelse att flytta in i distriktet med sin familj och mellan 500 och 600 renar. Lars Holm är enligt lappefogden "en paalidelig Mand med bestämd Karakter". Och om Daniel Mortensson hade lappefogde Herstad från lappefogden i det Nordre Lappedistrikt fått höra, att denne var "en Ordensmand, en Afholdsmand og dertil en religiös Mand".¹³ Under ett besök i det nya distriktet, innan han hunnit flytta dit, fick Daniel Mortensson budet om att hans hustru avlidit i Trondheim 1899, 37 år gammal.

I årsberättelsen för 1900 uppgav lappefogde Herstad, att Daniel Mortenssons familj bestod av honom själv, ännu änke-man, fyra barn med ett femte placerad hos fosterfamilj i Enafors i Sverige och fyra tjänare, två pojkar och två flickor. Det samlade renantalet uppgick till knappt 400. Samtidigt uppges, att Daniel Mortensson och Lars Holm utsetts till Formand resp. Nestformand i distriktet.

Daniel Mortensson ingick nytt äktenskap 1901 med sin tjänsteflicka Elin Anna Larsdotter Duorra, dotter till Lars Olsen Duorra och Maria Kristina Mortensdotter. Lappefogde Herstad berättar, att han varit bjuden till vigseln i Elgå kapell och till bröllopet på gården Svukkuriset. Bland gästerna fanns flera svenska samefamiljer och en del bofasta Elgåbor. Och lappefogden har särskilt noterat, att "ingen spirituöse Drikke serverades". I årsberättelsen för 1902 uppges, att Daniel Mortensson förlorat sin dotter Martha Marie, som dog av bröstsjukdom bara tolv år gammal.

... men undgick inte heller kritik

Det fanns emellertid också en och annan kritisk notering i lappfogden Herstads årsberättelser. 1904 heter det nämligen, att det "framdeles er en slem feil med lapperne i Tolgens Lappedistrikt og med Daniel Mortensson i saerdeleshed, at naar en fastboende, som har lidt skade ved lappernes ren enten på hö eller andet, de nödig i mindelighet vil ingaa på forlig, men viser sig umedgjørlige og ikke vil erlaegge de ved taxtforretningen bestemte erstatningsbeløb. Dette gør, at forholdet mellem parterna ikke bliver som det bör og skal vaere".

Men också i Norge fick Daniel Mortensson efter hand en viktig position bland samerna. Han blev ett slags talesman mot myndigheterna på olika plan, och han försökte skapa opinion för de renskötande samerna och deras rättigheter och för att förbättra deras villkor ekonomiskt, socialt och kulturellt.

Samer ställs mot samer i myndigheternas oenighet kring gränsfrågorna¹⁴

Mest iögonenfallande bland de markeringar som gjordes samerna emellan var den räkning som Daniel Mortensen i Tolgens lappedistrikt skickade till Idre lappby i oktober 1912, där han begärde ersättning med 1 000 kr, specificerat 300 kr "för arbete med bevakning och vallning av 1 000 à 1 500 främmande renar i 3 à 4 månader", 200 "för påtvingat arbete med skiftning av den införda renmassan och för den oreda som därigenom uppstår på distriktets renhjord", samt 500 kr "för den oersättliga skada på distriktets mossbelupna betesmarker genom tramp av främmande renar under sommarens torka". Räkningen sändes i kopia till amtmannen i Søndre Trondhjems amt, som lät lappfogden P. Guldahl yttra sig över den. Denne påpekade, att Mor-

tensen "villet paavise, havd der aar om andet ved omhandlede rentrafik påføres ham og hans familie av økonomisk erstatning, idet ordningsmanden har översänt Daniel Mortensens skrivelse till lappfogde Staaff i Jemtland".

Från amtmanden i Trondheim gick ärendet vidare till lantbruksdepartementet i Oslo "til avgörelse, hvad det skal foretages med denne sak och kom därmed upp på regeringsnivå. Departementet upprättade en promemoria, som låg till grund för en hänvändelse till den svenske utrikesministern. Enligt skrivelsen till svenska UD "anerkjendes det ikke fra norsk side nogen sedvanemæssig ret for svenske lapper til at fore sine rein på beite i Tolgendistriktet". "Jeg har den aere, etter ordre av min Regjering at hänvende mig til Deres Excellence med anholden om att det av den Kgl Svenske Regjering maa bli draget omsorg for at denne lösentrafik bringes til ophör", avslutar den norske ministern skrivelsen till UD, "samt Deres Excellences godhetsfulde medvirking til inbetalning av den gottgörelse, som Daniel Mortensen kræver".

Så långt den här diplomatin på högsta nivå. I sin mycket uppskattande minnesruna över Daniel Mortensson, vid dennes död 1924, ser sig Torkel Tomasson också föranlåten omnämna, att Mortensson "delvis överdrivet styvt" höll på att samerna mitt emot på svenska sidan inte överskred riksgränsen och att "man på sina håll velat klandra Mortensson för det, blind för vad han i stort varit för samerna".¹⁵

Kommunalpolitik och tidningsarbete

Efter att ha flyttat till Svukkuriset deltog Daniel Mortensson aktivt i det kommunala livet i Engerdal herred. Han skall en tid också ha suttit i herrestyret i kommunen, något som Per Ottesen i sitt arbete "Den samiske nasjon" kommenterar som något som "sikkert var sjeldent for en sørsame i de dager". Eftersom

han nu hade en fast bostad, kunde han realisera sin dröm att ge ut en tidning som organ för samernas och renskötelsens intressen.¹⁶

Den 13 oktober 1910 utkom det första numret av "Waren Sardne" (Fjällets röst eller Budskap från fjället), som sedan gavs ut ungefär var fjortonde dag. Valet av namn kan uppfattas som en pendang till den kända Rörostidningen "Fjell-Ljom". Utom i fråga om titeln och enstaka små meddelanden, brev, annonser och dylikt utkom bladet helt på norska. Ett skäl kan vara att bruk av samiska inte var så vanligt i skriftlig form, men en mera sannolik målsättning var att genom bladet komma till tals med norrmän och norska myndigheter, heter det i Björn Aarseths återgivning av Kristian Nissens bidrag om Daniel Mortensen i Norsk Biografisk Leksikon IX.¹⁷

Men det var inte lätt att från Svukkuriset redigera ett blad som måste tryckas i Röros, om man dessutom hade fullt upp med arbete i övrigt. Abonnenterna blev inte heller många utänför den fåtaliga samiska befolkningen i Trøndelag och Helgeland, som för övrigt inte heller slöt upp kring sitt organ. Det fick därför läggas ner i december 1913.

Sedan han flyttat till Röros gjorde Daniel Mortensson ett nytt försök med Waren Sardne. Bladet utkom på nytt 20 juli 1922 och överlevde till 15 december 1925, sedan Daniels son Lars Danielsen övertagit ansvaret efter faderns död 1924. Med "verklig tillfredsställelse" hälsades "den bekanta fjällrösten åter välkommen till sitt värv" i Samefolkets Egen Tidnings septembernummer 1922. Och "vi kunna ingalunda heller tillbakahålla den beundrande känsla vi känna i vår barm för vår gamle Daniel Mortensson", sägs det vidare, "som trots de några och sextio åren med obrutet kämpamod kastar sig in i kampen och striden för sitt folks välfärd och dess upplysning".¹⁸ Bladet fick under Daniel Mortenssons andra period som redaktör också ge plats för religiöst stoff, eftersom

Mortensson kom att tillhöra baptisterna under sina sista år.

Daniel Mortensen måste ha varit "en dyktig taler, organisatör og skribent" och "hans følelse og engasjement var fullt på høyde med samtidige norske journalisters", berömde Per Ottes hans journalistiska verksamhet.¹⁹

Daniel Mortensson leder det första samiska landsmötet

I sitt arbete att samla samerna kring gemensamma ansträngningar för att förbättra sina livsvillkor och få delansvar i utvecklingen av sina näringar var Daniel Mortensson outtröttlig. Han försökte påverka de renbetesförhandlingar mellan Sverige och Norge som föregick 1919 års renbeteskonvention och den därefter pågående norska renbeteslagstiftningen. Han deltog också mycket aktivt i det första samiska landsmötet i Trondheim 6–9 februari 1917, där han för övrigt fick förtroendet att vara landsmötets dirigent (ordförande). Det skedde enligt ett av omdömena "på en måte som måtte vekke aktelse og respekt paa alle hold".²⁰

Mortensson blev också enligt de uppgifter som lämnas av Kristian Nissen och Björn Aarseth "formann i en på dette landsmøte valgt komité av same, som med overrettssakfører O.T. Olsen som sekretaer udarbeidet et eget utkast til en norsk reindrifslø. Og sammen med en annan same fra Trøndelag, og noen av reindriftsadministrationens tjenestemen var han i juni 1920 tilkalt til Kristiania for å gjennomgå med riksadvokat Kjerschow dennes utkast til ny reindrifslø".²¹

Men lapperne maa også gøre noget selv!

Daniel Mortensson höll vid landsmötet också ett föredrag om "reinbeitesaken". Han menade att samerna måste ställa krav på

att staten inköper renbetesmark, där det finns behov av det, för att ge renen tillräckligt med bete. Det skulle också "sette mod i lapperne, saa reindriften kunne drives mere rationelt og bidra til landets köttproduktion". Det skulle, menade han, också bidra till den mellanfolkliga samefrågan (Norge–Sverige) och förhindra renströvningar över riksgränsen. "Men lapperne maa ogsaa gøre noget selv. Bare at klage på Bumanden bringer inget positivt resultat", sa han också enligt det referat som återges i Peter Borgens jubileumsskrift 1997 om landsmötet 1917.²²

Landsmötet blottade också att det fanns olika synsätt på vad som var viktigast i samerörelsens målsättning, genom de olika strategier som Daniel Mortensson och Elsa Laula Renberg stod för under landsmötet. Elsa Laula hade en vidare syn på samefolket i sin helhet (både renskötande och andra grupper samer), medan Daniel Mortensson såg det aktuella behovet av skydd för renskötseln som mest angeläget, "eftersom reindriften på norsk side var under stark press" från omgivningen. Regnor Jernsletten citerar i sitt bidrag "Trondheims-mötet 1917 og samebevegelsen" den summering av mot-sättningen som återfanns i Adressavisa:

Allerede ved møtets begyndelse fik man det indtryk at dets deltagere var delt i to partier. Det ene fylket seg om Daniel Mortensen, en mand som ikke bare kjender 'samene', men ogsaa 'daroerne' (norrmenne). En oplyst mand som indser at det ikke nytter at kraeve kritikløst, men at det gjaelder at fremsaette vel overveiede generelle krav, selv om dette maa ske paa bekostning av mange saerinteresser.

Det andet parti som ialfald til en begyndelse ikke var det mindste, fylket seg om Elsa Renberg, som ved sin agitatoriske apparition og ved sin evne til at slaa paa de rette strenge har let for at rive stemmingsmennesker som lapperne med sig.²³

I lappfrågan måste man möta antagonisterna på deras egen mark

Daniel Mortensson deltog också vid de svenska samernas första landsmöte i Östersund 5–9 februari 1918. Han fick där hålla ett anförande kring samernas organisationsfråga. Renskötseln lider av förfång, sa han, av orsaker som "människokrafter" kan reglera. Därför måste man söka inverka på de krafterna och upplysa dem om förhållandena, eftersom det pågår ett systematiskt utträngande av renskötseln. Han tog också upp föreningsväsendet och dess betydelse för fackföreningsrörelsen och andra sammanslutningar och redogjorde för socialismens principiella innebörd. I det sammanhanget deklarerade han också sin personliga socialistiska ståndpunkt. Han tyckte att samerna hade mycket gemensamt med socialismen. Lappfrågan har gjorts till politik, menade han, och "därför måste man möta antagonisterna på deras egen mark".²⁴

Starkt motstånd från Gustav Parks sida: Politik skulle bara förorsaka split och kiv inbördes

Kandidaten (sedermera kyrkoherden) Gustav Park, vid sidan av redaktören Torkel Tomasson en av de då mest drivande i det begynnande samiska organisationsarbetet på svensk sida, gick genast i svaromål. En sammanslutning bland samerna fick på inga villkor befatta sig med politik eller, som Mortensson enligt Park tycktes vilja, "tillåta socialistiska idéer att vinna insteg". Politik skulle bara förorsaka split och kiv inbördes, och vara mera till skada än till gagn. De socialistiska idéerna passade inte samerna, menade Park. De kunde i stället "förflyktiga lapparnas erkända gudsfruktan, sedlighet och fromhet, enär de som bekant bottnade i en materialistisk grunduppfattning".²⁵

Daniel Mortensson tillbakavisade i sin tur Parks förmodan-

den att han velat införa några socialistiska idéer bland samerna. Han hade endast pekat på de socialistiska organisationerna – liksom andra kategorier – för att ge en föreställning om vad han menade med organisation och för att exemplifiera betydelsen av sammanhållning.²⁶

Trots de socialistiska intressena var Daniel Mortensson förhållandevis moderat i många samefrågor och fick inte sällan ta emot kritik för det från "mer utålmodige og pågående samer", summerar Per Otnes hans insatser. "Men undfallende overfor de norske myndighetene var han likvel slett ikke. Her fant han raskt og lett frem til de harde orda som meget trefende dekkja deras framferd på den tid."²⁷

Daniel Mortenssons visioner i hans samepolitiska arbete

Under en föredragturné till samer i Nordland och på Ofoten 1922, återgiven i Samefolkets Egen Tidning (från Waren Sardne) 1923:1, försökte han lansera vad han kallade "sameorganisationsprogrammet" med likasinnade och få det diskuterat i samebygderna. Där fanns modellen med lokalföreningar, som förenades i en amtsförening, och denna tillsammans med andra amtsföreningar i ett landsförbund, och som ett mera långsiktigt mål en representation i Norges storting. Men där fanns också målsättningar som "tidsmässige menneskeboliger" och "vaern om språket, kulturen, historien og den kristne religion", samt "opprettelse av ungdomsskolor". En sådan målsättning skulle kunna samla alla samer i Norge, både renskötare, gårdsbrukare och fiskare. Och så naturligtvis en tidning som ett viktigt binde-medel. Därtill som en förutsättning över huvud taget: de offer som krävdes av samerna själva, "omtanke, tid og penger".

Den som går foran i den hete dyst, han sejrer ej,
men kjemper kun og falder

Man kan inte undgå att imponeras av Daniel Mortenssons arbetskapacitet, målmedvetenhet och entusiasm, när man samtidigt förstår vilka ibland oöverstigliga hinder som kom i hans väg. På längre sikt "har Daniel Mortenssons idealistiske arbeid for sitt fok utvilsomt båret frukter", summerar Björn Aarseth sitt omdöme i sitt arbete *Sameorganisationer i Norge* (1978). "Organisasjonsideen og opplysningsvirksomheten på samisk grunnlag har siden hans tid stått sterk blant samene i sør. To av han sønner, Lars og Paul Danielsen, gjorde et betydlig forarbeid da Norges Reindriftsamers Landsforening ble stiftet i 1948. De to bekledte hver sin tur formannsvervet i Landsforeningen – den äldste av de nåvaerende sameorganisasjoner i Norge – i dens 10 förste år."²⁸

"Den som går foran i den hete dyst, han sejrer ej, men kjemper kun og falder", står det på den bautasten på Röros kyrkogård, där Daniel Mortensson vilar.

Noter

- 1 Namnvariationen Daniel Mortensson/Daniel Mortensen beror på i vilket svenskt/norskt sammanhang han omnämns.
- 2 Begreppen lapp respektive same har använts där det gällt att markera den här tidens terminologi.
- 3 Thomasson, Lars, Andreas Labba och Lars Rensund – två samiska kulturarbetare "lite vid sidan om". Norrbotten 2005; Dens., Erik Nilsson Mankok – en samisk författare i motvind. Västerbotten 2006.
- 4 Lappbyindelningsslängder 1886–1949. Lappfogdearkivet. ÖLA.
- 5 Protokoll vid lapplagskomiténs sammanträden med befolkningen i Jemtlands, Västerbottens och Norrbottens län juli–augusti 1895. Ingår i Förslag till lag om de svenska lapparnes rätt till renbete i Sveri-

- ge samt till lag om renmärken, afgifna af den därtill utaf Kongl. Maj:t den 1 april 1895 förordnade komité. Sthlm 1896. Bihang till Riksd. Prot. 1898 (komitébetänkanden).
- 6 Ibidem.
  - 7 Sjölin, Rolf, En studie i ickemakt. Samer och samefrågor i svensk politik. Diedut 3/2002. (Sámi Instituhtta).
  - 8 Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes i Jemtlands län underdåniga utlåtande 31 dec. 1879 ang. Förslag till förordning rörande Lapparne i de förenade konungarikena Sverige och Norge. Ingår i Kongl. Maj:ts nådiga prop 1882, nr 18. Bihang till Riksd. Prot. 1882. 1 Saml. 1 Afd.
  - 9 Lappfogde Alarik Dahlquists årsberättelse för år 1896. Årsberättelser. Lappfogdearkivet. ÖLA.
  - 10 Inberetning fra den ved Kongelig Resolution af den 12te Juli 1889 til Undersøgelse af Lappeforholdene i Hedemarkens, Søndre- og Nordre Trondhjems amter anordnede Kommission. Stortingsforhandling 1896. III:C.
  - 11 Brev och utredningar rörande Norge 1879–1931. F X:2. Lappfogdearkivet. ÖLA.
  - 12 Jünge, Åke, Samepioneren Daniel Mortensen hade sterke band till Gaskelaante (Faeren). Samisk lokalhistoria i Midt-Norge. Samar i Inn-dalen, Sul og fjälla omkring. Särtryck.
  - 13 Lööv Anders, Lappefogd I.B. Herstads årsberetninger 1894–1904. Dovleteje V. Kildeskriver til sørsamisk historie. Trondheim 2001. (Saemien Sijte, Snåsa).
  - 14 Där inte annat sägs, baseras detta avsnitt på följande skrivelser: från Daniel Mortensson till ordningsmannen för Idre lappby, Jon Jonasson, 21 okt. 1912; från Daniel Mortensson till amtmanden i Søndre Trondhjems amt 10 jan. 1913; från lappefogden P. Guldhall till amtmanden i Søndre Trondhjems amt 19 mars 1913; från den norske ambassadören i Stockholm, Brunchorst, till den svenske utrikesministern K.A. Wallenberg 13 juli 1914. Brev och utredningar rörande Norge 1879–1931. Lappfogdearkivet. ÖLA.
  - 15 Tomasson, Torkel, Daniel Mårtensson död. SET 1924:3.
  - 16 Otnes, Per, Den samiske nasjon. Interesseorganisasjoner i samens politiske historie. Trondheim 1970.
  - 17 Nissen, Kristian & Aarseth, Björn, Daniel Mortensen – en samisk foregangsmann. Ottar 116–117 (1982).

- 18 Tomasson, Torkel, Norges Sameh får åter egen tidning. "Waren Sardne återuppstår. SET 1922:3.
- 19 Otnes, Per, Den samiske nasjon. Interesseorganisasjoner i samens politiske historie. Trondheim 1970.
- 20 Borgen, Peder, Samenes første landsmöte 6–9 Februar 1917. Grunnlaget for samefolkets dag 6. Februar. Historisk översikt. Dokumentasjon. Trondheim 1997.
- 21 Nissen, Kristian & Aarseth, Björn, Daniel Mortensen – en samisk foregangsmann. Ottar 116–117 (1982).
- 22 Borgen, Peder, Samenes første landsmöte 6–9 Februar 1917. Grunnlaget for samefolkets dag 6. Februar. Historisk översikt. Dokumentasjon. Trondheim 1997.
- 23 Jernsletten, Regnor, Trondheimslandsmötet 1917 og samebevegelsen. Åarjel-saemieh/Samer i sør. Årbok nr 4 (1991); Dens., Protokoll "Norske lappers 1 ste landsmöte avholdt i Trondheim 6–7–8–9 Februar 1917. Ibidem.
- 24 Svenska Lapparnas landsmöte i Östersund 5–9 februari 1918. Uppsala 1918.
- 25 Ibidem.
- 26 Ibidem.
- 27 Otnes, Per, Den samiske nasjon. Interesseorganisasjoner i samens politiske historie. Trondheim 1970.
- 28 Aarseth, Björn, Sameorganisasjoner i Norge. Ottar 105 (1978).

Övriga referenser

- Heed, R., Samehövdingen Daniel Mortensen. SET 1932:2.
- Henriksen, Hans J., Sameforeninger i første del av 1900-talet. Ottar 88 (1975).
- Jünge, Åke, Samisk lokalhistorie i Midt-Norge. Samar i Inndalen, Sul og fjella omkring. (Särtryck ur Verdalsboka Bd 13B. Verdal 2009).
- Kalstad, J.A., Litt samisk organisasjonshistorie illustrert ved inlägg i samiske aviser. Ottar 88 (1975).
- Pareli, Leif, Det første samiske landsmöte – Trondheim 1917. Åarjel-saemieh/Samer i sør. Årbok 3 (1988).
- Thomasson, Lars, Jämtlandssamerna och den tidigare "gränsbetningen" i

Norge. Kort översikt och några reflektioner. Åarje-saemieh/Samer i sör. Årbok 3 (1988).

Dens., Ur Jämtlandssamernas historia. En mer än hundraårig kulturkamp. Östersund 2002. (Gaaltije. Sydsamiskt kulturcentrum).

Förkortningar

SET = Samefolkets Egen Tidning

ÖLA = Landsarkivet i Östersund

PATRIK LANTTO & ÅSA ÖSSBO

Det åsidosatta folket

Samerna, renskötseln och de första planerna på en storskalig utbyggnad av vattenkraften i Sverige

Den här artikeln behandlar vattenkraften, men fokus ligger inte på själva utbyggnadsprocessen. I stället ska de första storskaliga planerna för en utbyggnad av vattenkraften studeras, liksom skapandet av en institutionell och juridisk struktur för att uppnå detta mål och hur samernas och renskötselns intressen betraktades i detta arbete. Den tidsperiod som kommer att behandlas är 1895–1923. Inledningsvis kommer de första stegen på vägen mot en utbyggnad av vattenkraften att följas, med fokus på de initiativ som togs i riksdagen och på det arbete som bedrevs av den vattenfallskommitté som tillsattes 1899. Därefter kommer arbetet för att skapa en institutionell struktur för denna nya industriverksamhet att studeras – med beslutet att bilda Vattenfallsstyrelsen 1908 och stiftandet av vattenlagen ett decennium senare som de två viktigaste händelserna – liksom det första större vattenkraftsprojektet i norra Sverige, byggandet av Porjus kraftstation. Detta följs av en analys av i vilken utsträckning samiska intressen hade uppmärksamats i processen fram mot vattenlagen. Avslutningsvis redogörs det kortfattat för innehållet i denna lagstiftning och vilka möjligheter som där lämnades att tillvarata samiska intressen samt hur detta fungerade i praktiken vid byggandet av Suorvadammen.

De första stegen mot en utbyggnad av vattenkraften

Under slutet av 1800-talet började frågan om möjligheterna för en mer storskalig utvinning av vattenkraft att uppmärksammas allt mer i Sverige. I flera länder i Europa hade sådana projekt redan initierats, och från att tidigare främst ha getts ett värde kopplat till flottning, fiske och jordbrukets behov började nu de svenska vattendragen att betraktas i ett nytt ljus, som en möjlig drivkraft för den pågående industriella utvecklingen. I Sverige låg utvecklingen ännu i sin linda, och de initiativ som tagits rörde ett fåtal vattendrag i de mer centrala delarna av landet. Den gällande vattenrättsförordningen var dessutom från 1880 och hade tillkommit när frågan om utvinnandet av vattenkraft ännu inte hade hunnit bli aktuell, och var därför snarare ett hinder än ett stöd för en utbyggnad.¹ En ny lagstiftning behövdes därför på detta område, en lagstiftning som var anpassad till de stora möjligheter som nu sågs i ett industriellt utnyttjande av de för ändamålet viktigaste vattendragen i Sverige. För att kunna komma vidare på detta område var det dock nödvändigt att komma till rätta med den grundläggande konflikt som fanns inbyggd i vattenkraftsfrågan mellan jordbruks- och industriintressen – mellan att bevara vattendrag för att skydda jordbruket eller att bygga ut dem för att producera elektricitet till industrier. Från 1899 börjar det väga över till förmån för den senare grupperingen genom ny lagstiftning, även om beslutsprocessen fortfarande var komplicerad och tidskrävande.²

Frågan om en utbyggnad av vattenkraften tillmättes en stor betydelse för nationens framtidsutsikter. Vid sekelskiftet 1900 var Sverige för sin energiproduktion i stor utsträckning beroende av import av stora mängder kol, främst från Storbritannien, något som skedde till stora kostnader. År 1900 betalade Sverige till exempel 64 miljoner kronor för importen av ca 3,2 miljoner ton kol. Denna siffra inrymde förvisso inte enbart det kol som användes till ångmaskiner utan även det som använ-

des till uppvärmning och andra ändamål, men indikerade ändå en svaghet i Sveriges internationella position. Något som Sven Kardell gav uttryck för i riksdagen: "Man plägar säga, att stenkolen äro industriens dagliga bröd. I sjelfva verket hafva äfven de länder, som äro välsignade med riklig tillgång på stenkol, hittills beherskat den industriella produktionen." För att bryta detta externa beroende var det viktigt att börja utvinna en nationell energikälla, och här framstod de stora outnyttjade tillgångarna av vattenkraft som dem som hade störst potential.³

Enligt Svante Arrhenius, professor i fysik vid dåvarande Stockholms högskola som var engagerad i frågan om att utvinna vattenkraft och att överföra elkraft över stora avstånd,⁴ fanns det en enorm potential i utbyggnaden av vattenkraften i Sverige. De svenska vattendragen skulle med lätthet kunna förse hela den befintliga svenska industrin med elkraft, och han menade även att det inte var "orimligt att antaga, att de skola gifva bröd åt en befolkning, hvars antal vida öfverstiger vårt lands nuvarande folkmängd". Det fanns dock en rad problem som först måste lösas innan vattenkraftens lovande framtid kunde förverkligas. För det första kunde vid den tiden ännu endast de mest lättåtkomliga vattendragen utnyttjas, och dessa var inte de som kunde generera mest kraft. Ett andra problem var de enorma byggkostnaderna för de anläggningar som krävdes för att tillgodogöra sig vattenkraften, något som enligt Arrhenius krävde att stat eller kommuner finansierade projekten. En sådan lösning skulle samtidigt minska risken att dessa folkets representanter hamnade i beroendeställning till enskilda affärsintressen om sådana tilläts att ta initiativet till utbyggnaden. Slutligen fanns svårigheterna att överföra elkraft över stora avstånd utan alltför stora förluster.⁵ Tre huvudmotiv skulle under de kommande åren lyftas fram för en satsning på vattenkraftens område: för det första det tidigare nämnda behovet att bryta beroendet av im-

port av kol vilket i sig var en ekonomisk vinst och skapade ett större oberoende, för det andra skulle den inhemska industrin stimuleras och utvecklas av en rikligare tillgång på elkraft och slutligen skulle kommunikationsväsendet, inte minst då järnvägarna, gynnas.

Frågan om vattenkraften uppmärksammades i riksdagen ett flertal gånger under 1890-talet. I flera motioner till riksdagen 1895 och 1896 lyftes behovet av en förändrad lagstiftning fram, och riksdagen uppmanade 1896 regeringen se över frågan om strandägare borde tillerkännas en mer vidsträckt rätt att tillgodogöra sig vattenkraft.⁶ I riksdagens behandling av vattenkraftfrågan 1895 och 1896 var det främst lagändringar i syfte att främja privata intressens möjligheter att utnyttja vattenkraften som stod i fokus, men när frågan återkom 1898 i en motion i Andra kammaren av Oskar Nylander var det "fosterlandets" intressen som lyftes fram. För första gången var syftet nu att ta ett helhetsgrepp på området, att lägga grunden för en framtida utveckling i större skala. Nylander betonade att en närmare utredning av hur vattenkraften kunde utvecklas samt en kartläggning av vilka de för detta syfte viktigaste vattendragen var hade stor betydelse för Sverige. Han föreslog därför att en kommitté tillsattes med uppgift att undersöka "hvilka åtgärder [som] böra från statens sida vidtagas för att dessa naturtillgångar må komma landet i sin helhet tillgodo". Inte mindre än 74 ledamöter i Andra kammaren stod bakom motionen, vilket tydligt visade vilken vikt som tillmättes denna fråga. I de utskottsbehandlingar av frågan som skedde i riksdagens båda kammare framhölls vikten av att en sådan utredning i första hand fokuserade på de vattendrag som helt eller delvis var i statens ägo, i syfte att ta fram ett underlag för en bedömning av vilken energimängd som kunde utvinnas ur dessa. En närmare undersökning av de avsevärt mer komplicerade frågorna rörande äganderättsförhållanden kunde däremot med fördel komma i ett senare skede.

Året därpå tillsatte regeringen vattenfallskommittén, under ledning av landshövdingen i Örebro län Axel G. Svedelius.⁷

Vattenfallskommittén presenterade sitt betänkande 1903. Eftersom vattenkraften var ett så pass nytt område, framhöll kommittén att både de tekniska och rättsliga delarna av utredningen i större eller mindre utsträckning präglades av osäkerhet. Den manade därför till en viss försiktighet och att snarare låta betänkandet utgöra en grund för ett fortsatt utredningsarbete än för beslut om hur dessa frågor skulle lösas.⁸

Från statens synvinkel var det framför allt i norra Sverige som vattenkraften hade störst potential, eftersom det var här staten i störst utsträckning stod som ägare till vattendrag. Norrlands betydelse i denna fråga lyftes fram av flera samtida debattörer, som till exempel ingenjören Sven Lübeck som 1908 beskrev Lappland som "framtidlandet" varifrån elektricitet skulle "öfverföras från 'obygderna' för att sprida ljus och kraft i 'bygderna'".⁹ Denna aspekt var även tydlig i kommitténs arbete, bland annat genomfördes en månadslång resa i Norrbotten för att på plats undersöka vattendrag i detta län. I sin utredning kom kommittén fram till att staten var ägare till 271 vattenfall av "större betydelse", vilket utgjorde ca 15% av vattenkrafttillgångarna i landet. En stor andel av dessa vattendrag fanns i Norrland, och många inom samernas renbetesmarker. Inte mindre än 158 återfanns i Norrbotten och Västerbotten, trots att kommittén även konstaterade att det fanns flera viktiga vattendrag i de båda nordligaste länen som inte inkluderats i förteckningen, dels på grund av att de i dagsläget skulle vara svåra att exploatera till följd av att deras geografiska läge gjorde dem svårtillgängliga, dels på grund av bristen på industrier i närområdet. Detta fick till följd att de rikliga vattenkraftstillgångarna i de båda nordligare länen av kommittén beskrevs som i dagsläget mindre värdefulla.¹⁰ Trots dessa problem var det tydligt att framtiden låg i norr.

Den ekonomiska betydelsen betonades av kommittén, inte minst då att förse järnvägsnätet med elström, men även säkerhetspolitiska överväganden hade en central position. Genom importbehovet för landets energiförsörjning befann sig Sverige i en utsatt situation, vilket framhölls tydligt:

Det är lätt insedt, för hvilka rubbningar hela vårt näringslif, våra järnvägsförbindelser och vår sjötrafik skulle blifva utsatta, därest vid krigstillfälle vår stenkolsimport, om också blott för någon kortare tid, blefve afbruten eller i nämnvärd omfattning oroades. Hvarje steg i riktning att göra vårt land oberoende af en dylik eventualitet måste därför anses vara af stor betydelse, äfven om en sådan åtgärd möjligen skulle behöfva köpas med någon tillfällig uppoffring.¹¹

Även om vattenfallskommittén själv ansåg att dess arbete främst skulle utnyttjas som grund för ett fortsatt utredande av frågan, lämnades vissa förslag till konkreta åtgärder som enligt kommittén var behöfliga för att frågor rörande vattenkraft skulle kunna hanteras smidigare i fortsättningen. För det första saknades en enhetlig administration av de vattendrag som var i statlig ägo. Förvaltningen av dessa vattendrag hanterades dels av domänstyrelsen, dels av kammarkollegium, vilket innebar en onödig uppsplittring av dessa frågor. Om dessa uppgifter övertogs av en av myndigheterna, domänstyrelsen, skulle administrationen bli enhetligare och mer överblickbar, vilket skulle underlätta för privata intressen som skulle vilja arrendera vattendrag i syfte att utvinna vattenkraft. Kommittén föreslog även inrättandet av en permanent vattenfallskommission, vars främsta uppgift skulle vara att utreda frågor kring utarrenderingen av statliga vattendrag. En sådan kommission skulle ha viktiga arbetsuppgifter att fylla, även om volymen på dessa frågor ännu inte var så

omfattande att de motiverade inrättandet av ett nytt ämbetsverk. Som ledamöter skulle representanter för de myndigheter som nu hade att yttra sig i frågor rörande vattenkraft – till exempel lantbruksstyrelsen, domänstyrelsen och kammarkollegium – utses, en uppgift som enligt förslaget skulle övertas av kommissionen vilket därmed skulle förenkla sådana processer. Slutligen framhöll kommittén att det var helt nödvändigt att den otidsenliga vattenrättsförordningen från 1880 så snart som möjligt ersattes med en ny vattenlag.¹² De frågor som kommittén hade lyft fram skulle komma att behandlas under de kommande åren, både av riksdag och regering och av nya kommittéer och sakkunniga.

Ny institutionell struktur – samma framtidshoppningar

Redan 1904, det vill säga året efter att vattenfallskommittén lämnat sitt betänkande, lades nya motioner i frågan och riksdagen begärde att regeringen skulle se över vattenlagstiftningen i sin helhet.¹³ Att behovet av åtgärder på vattenkraftens område var stort om näringen skulle kunna utvecklas blev allt mer uppenbart, vilket till exempel framhölls av jordbruksminister Alfred Petersson 1907: "Det är en icke oväsentlig del af Sveriges naturtillgångar, som ligger obegagnad i dessa vattenfall, och det synes mig vara en angelägenhet af största vikt att åtgärder från statens sida vidtagas för att främja ett bättre tillvaratagande af dessa värden."¹⁴ Det skulle dock dröja mer än ett decennium innan en ny vattenlag till slut antogs, vilket vi återkommer till längre fram i texten. Kommitténs förslag rörande tillsättandet av en permanent vattenfallskommission fick däremot, trots vissa problem, en skyndsammare lösning.

Regeringen lade 1907 en proposition i denna senare fråga, vars lösning pekades ut som ett viktigt steg mot att på ett

bättre sätt ta tillvara de tillgångar vattendragen utgjorde. Detta skulle både placera förvaltningen av vattendrag i statlig ägo inom en enda myndighet och samtidigt påskynda hanteringen av dessa ärenden. Det förslag som regeringen lade följde i stor utsträckning kommitténs utkast.¹⁵ Statsutskottet framförde dock kritik i sitt yttrande, och menade att den föreslagna sammansättningen av kommissionen med representanter från olika myndigheter skulle medföra att den nya institutionen skulle sakna stadga i sitt arbete, och efterlyste dessutom större affärsmässighet. Efter skiljaktiga beslut av riksdagens båda kammare föll propositionen.¹⁶

Efter en snabb utredning av frågan av särskilt tillkallade sakkunniga, presenterade regeringen året därpå en ny proposition där hänsyn hade tagits till utskottskritiken. Nu betonades i större utsträckning vikten av att staten utvecklade vattenkraften, och inte enbart vidtog åtgärder för utarrenderandet av vattendrag till privata intressen. Även om mycket av potentialen för utvecklingen av vattenkraften, inte minst då i norra Sverige, ännu låg utom räckhåll, menade Petersson att det ändå fanns anledning "att redan nu taga steget fullt ut och skapa en verklig styrelse för förvaltningen af statens samtliga vattenfall af någon betydelse". Jordbruksministern föreslog därför inrättandet av en vattenfallsstyrelse, med en fastare och mer permanent organisation än det tidigare förslaget, en ny myndighet helt enkelt. Denna gång blev framstöten mer framgångsrik och riksdagen ställde sig bakom förslaget.¹⁷ Den kanske främsta uppgift den nya styrelsen ålades i de instruktioner som regeringen beslutade om var att "vidtaga åtgärder, ägnade att främja tillgodogörandet af vattenkraften inom landet".¹⁸

En av de första arbetsuppgifter Kungliga Vattenfallsstyrelsen 1909 grep sig an var en utredning rörande möjligheterna till utbyggnad av vattenkraft i Torne och Lule älvar, där valet till slut föll på byggandet av en kraftstation i Porjus i den se-

nare älven.¹⁹ De gynnsamma framtida utbyggnadsmöjligheterna av högre belägna sjöar kan sägas ha avgjort beslutet.²⁰ Dessa framtida utbyggnader skulle komma att innebära ett intrång i den nyligen inrättade nationalparken Stora Sjöfallet och i ett samiskt kulturområde som tillika var ett viktigt renbetesområde. Arbetet med utbyggnaden i Porjus startade redan året därpå sedan riksdagen bifallit regeringens proposition i frågan. Det för dåtiden svindlande beloppet 21,5 miljoner kr avsattes till projektet, som förutom byggandet av en kraftstation i Porjus även inkluderade byggandet av en järnvägslinje på sträckan Gällivare–Porjus, elektrifiering av järnvägssträckan Kiruna–Riksgränsen och vissa andra poster. Projektets omfattning kan illustreras av att 900–1 000 personer arbetade med kraftverksbygget under större delen av byggnadstiden – med en ännu större personalstyrka under vissa toppar i arbetet – i ett område där det tidigare, förutom renskötande samer, endast fanns en bofast samisk nybyggerfamilj.²¹ Laga rätt för kraftverk och uppdämning erhöles 1914, då var kraftverket i stort sett färdigt för elleverans och kort tid därefter ansökte Vattenfall om reglering av sjöarna ovan Porjus. Vid sjön Lulejaure som nu skulle däckas bodde samiska och svenska nybyggare som livnärde sig på fiske, men för att försäkra sig om att inga markägare eller arrendatorer skulle lida skada av förändringarna förvärvade Kronan fastigheterna i fråga.²² Samma år som Vattenfallsstyrelsen grundades startade även de privata vattenkraftaktörerna ett samarbetsorgan, Svenska Vattenkraftföreningen, som också skulle vara aktiv inom politikområdet.

Parallellt med tillsättandet av Vattenfallsstyrelsen pågick arbetet med att förbereda en ny vattenlagstiftning, en fråga som var mer komplicerad att lösa. Inledningsvis hamnade denna digra uppgift på vattenrätts- och dikningslagskommittéernas bord. Båda kommittéerna hade tillsatts 1906 och bestod av delvis samma medlemmar. Där den förstnämnda

kommittén framför allt skulle se över vattenlagstiftningen rörande ingrepp i strömmande vatten, hade den senare till uppgift att arbeta med frågor rörande torrläggning av mark. Ganska snart fattades dock beslutet att de frågor som skulle utredas var närliggande och att det därför var lämpligast att arbeta fram ett gemensamt lagförslag som inkluderade de båda kommittéernas ansvarsområde. Liksom vattenfallskommittén ägnade denna sammanslagna kommitté mycket uppmärksamhet åt lagstiftningen på området i andra länder. Ett betänkande med förslag till ny vattenlag lämnades 1910, men möttes av kritik för att kommittéerna inte i tillräckligt stor utsträckning tillvaratagit det allmännas och jordbrukets intressen.²³ Det skulle därefter dröja några år innan arbetet med att ta fram en ny lagstiftning återigen tog fart, och denna gång hade situationen förändrats påtagligt till följd av första världskrigets utbrott.

Krigsutbrottet förstärkte behovet att kunna utnyttja vattenkraften inom landets gränser i syfte att minimera det externa beroendet av en så viktig faktor som energiförsörjningen. Detta framhölls av de 1915 tillsatta vattenfallssakkunniga, som även betonade vilken stimulans av den inhemska industrin en utbyggnad skulle innebära, vilket i sig var en nog så viktig faktor i ekvationen.²⁴ Också de sakkunniga inom justitiedepartementet, som tillsattes samma år för att överarbeta vattenrätts- och dikningslagskommittéernas lagförslag, framhöll de problem som importberoendet skapat under det pågående världskriget som ett synnerligen centralt motiv till skyndsamma åtgärder för en utvinning av den inhemska vattenkraften.²⁵ Detta underströks av regeringen 1918:

Det försvårande eller avstängande av den tidigare tillförseln av kol och brännolja världskriget medfört har på ett sätt, som icke lämnar rum för någon invändning, ådagalagt den stora betydelse, som måste tillmätas lan-

dets egna hjälpkällor i avseende å tillgodoseende av vårt kraft- och bränslebehov.²⁶

Kriget innebar att de tveksamheter som tidigare funnits rörande att – delvis på jordbrukets bekostnad – gynna vattenkraftsutbyggnad nu definitivt fick vika undan för en stor enighet. Det var, som de vattenfallssakkunniga skrev, viktigt att skyndsamt skapa förhållanden som medförde att "älvarnas vattenkraft tages i framåtskridandets tjänst".²⁷ Att de statliga intressena i vattenkraften låg i norr blev än mer accentuerat genom det utredningsarbete som genomfördes. Bara i Norrbotten och Västerbotten återfanns närmare 40% av landets totala vattenkrafttillgångar, och att staten ansågs vara obestridlig ägare till mer än en fjärdedel av dessa förstärkte endast deras betydelse. Förmögenhetsvärdet för landets samlade vattenkrafttillgångar uppgick enligt en beräkning till närmare 140 miljoner kronor 1908. Endast en liten andel av denna potentiella kraft utvanns dock vid den här tiden. Även om vissa av de vattendrag som avsågs inte i samtiden kunde byggas ut, på grund av terrängförhållanden, geografiskt läge etc., var det i norra Sverige som den stora potentialen fanns.²⁸ Samtidigt påpekade de sakkunniga inom justitiedepartementet att utbyggnaden av vattenkraften i Sverige skulle komma att bli dyrare än i många andra länder just på grund av de mer intressanta vattendragens geografiska placering i "obygder eller glest befolkade trakter".²⁹

I propositionen till ny vattenlag som regeringen 1918 presenterade för riksdagen framhölls att det nu var allmänt erkänt att en utbyggnad av vattenkraften var mycket angelägen för landets energiförsörjning, men att dess betydelse sträckte sig djupare än så:

Frågan om vattenkraftens tillgodogörande och tillhandahållande är av genomgripande betydelse för samhällslivets alla områden. Utvecklingen av våra samfärds-

medel, av industri och jordbruk och därmed av befolkningens allmänna välstånd sammanhänger i hög grad därmed.³⁰

I propositionen betonades inte minst behovet av att förenkla processen för regleringar av vattendrag. En av nyheterna som introducerades var vattendomstolar, då det ansågs nödvändigt att målen rörande vattenkraftsutbyggnader bedömdes av ett juridiskt system som besatt en specialkompetens i denna typ av frågor. Detta skulle även garantera att behandlingen blev enhetlig i hela landet, något som inte skulle bli fallet om frågorna skulle behandlas inom det reguljära domstolsväsendet. De diskussioner som fördes rörde kanske framför allt huruvida rätten att utvinna vattenkraft i första rummet skulle tillkomma staten eller om även privata intressen skulle tillåtas delta. Det fanns dock en grundläggande enighet om behovet av en ny vattenlag som skulle främja utbyggnaden av vattenkraften. Krigsårens erfarenheter hade fått riksdagen att sluta upp bakom detta synsätt, och regeringens linje, att både stat och privata intressen skulle tillåtas agera, godkändes av riksdagen som antog vattenlagen.³¹ De privata kraftintressenas företrädare, Svenska Vattenkraftföreningen, hade deltagit i förarbetet till propositionen vilket torde ha bidragit till regeringens linje.

Vattenkraft mot renmakt

Fokus i planerna på en utbyggnad av vattenkraften i statens regi låg som synes i norr, det var i de nordligaste länen och då framför allt Norrbotten och Västerbotten som den stora potentialen fanns. Så snart den nödvändiga tekniken fanns på plats som krävdes för att uppfylla de storslagna visionerna och ambitionerna skulle ett omfattande arbete inledas. En stor del av de vat-

tendrag som berördes låg dock inom samernas traditionella renbetesmarker och utgjorde både viktiga vårbetesmarker och transportleder. Hur uppmärksammades denna aspekt av vattenkraftsutbyggnaden av regering, riksdag och de kommittéer och sakkunniga som behandlade frågan? Eftersom det i materialet är lättare att urskilja Norrbotten och Västerbotten kommer diskussionen i denna del främst att beröra dessa län.

De första svenska renbeteslagarna hade tillkommit 1886 och 1898, det vill säga under den period då vattenkraftsdiskussionen började aktualiseras.³² Ett syfte med denna lagstiftning var att ordna förhållandet mellan renskötsel och jordbruk så att dessa båda näringar skulle kunna samexistera utan större konflikter. Ett annat var att skydda och bevara både samerna och renskötseln, som successivt hade förlorat betesmarker till följd av odlingens expansion. I sitt yttrande över förslaget till den första renbeteslagen hade till exempel länsstyrelsen i Norrbotten 1883 framhållit samernas ställning som urbefolkning, men en urbefolkning som befann sig i en utsatt situation: "Obestridt är det ju, att Lapparne varit de förste, som gjort sig till nytta Sveriges lappmarker. Nekas kan ej heller, att de blifvit undanträngda af odlingen."³³ Även om också motstående åsikter fördes fram, inte minst från länsstyrelsen i Jämtland som hävdade att samerna inkräktade på de bofastas marker, var det framför allt den syn som framförts i Norrbotten som lades till grund för de första renbeteslagarna: samerna och renskötseln skulle skyddas. Samernas sedvane rätt att beta sina renar även på områden utanför skattefjällen i Jämtland och nedanför odlingsgränsen i de två nordligaste länen lades till grund för den nya lagstiftningen.

Med tanke på denna bakgrund kunde det ha förväntats att frågan om samernas rättigheter i samband med de planerade vattenregleringarna i norr skulle ha behandlats i viss utsträckning, även om frågan naturligt nog inte utgjorde huvudfokus för det pågående arbetet. Så var dock inte fallet. I den rättsliga

delen av vattenfallskommitténs betänkande från 1903 berördes inledningsvis vilka vattendrag staten hade äganderätt till eller anspråk på, och här hade de båda nordligaste länen en speciell ställning. Norrbotten och Västerbotten delades av kommittén in i tre områden, eller zoner: *fjällområdet* som omfattade marken mellan den norska gränsen och odlingsgränsen, *det lappländska kulturområdet* som utgjordes av området mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen, och slutligen *kustlandet* som innefattade marken mellan lappmarksgränsen och Bottenviken. Bakgrunden till odlingsgränsen berördes här, liksom den i vissa områden ännu inte avslutade avvitringsgränsen ovanför lappmarksgränsen. I enlighet med det synsätt som definitivt etablerats genom renbeteslagarna framhöll kommittén att marken ovanför odlingsgränsen, med undantag för de relativt fåtaliga nybyggen som var etablerade ovanför denna gräns, helt ägdes av staten. I detta område fanns dessutom ett flertal vattendrag som kunde producera en stor mängd elkraft, varför det hade en central position i framtidsplanerna för vattenkraften.³⁴ Förutom i bakgrundsteckningen rörande odlingsgränsen och avvitringsgränsen berördes dock inte den grupp som mer än någon annan skulle påverkas av dessa planer, nämligen samerna och då speciellt de renskötande. Det kommittén såg framför sig tycktes, bortsett från de fåtaliga nybyggena, i stor utsträckning vara ett tomt landskap, där staten ägde marken och därmed befann sig i en utmärkt position att kunna agera. Att samerna levde i och nyttjade dessa områden, liksom att de kunde ha markrättigheter som potentiellt påverkade ramarna för utbyggnaden av vattenkraften, ingick inte i ekvationen. Kommittén lade stor vikt på undersökningarna av de skillnader som fanns mellan Sverige och andra länder rörande rättstraditioner och statligt ägande av mark, men däremot gjordes inga reflektioner över vad närvaron av ett urfolk – något som saknades i de länder som besöktes – kunde betyda för den svenska situationen eller i

vilken utsträckning den svenska renbeteslagstiftningen kunde komma i konflikt med möjligheterna att förverkliga planerna.

Den totala avsaknad av fokus på samiska rättigheter som vattenfallskommittén hade uppvisat skulle komma att återupprepas under de fortsatta diskussionerna rörande vattenkraften. I regeringens proposition 1908 rörande inrättandet av Vattenfallsstyrelsen konstaterades kort att ett stort antal av de vattendrag som kunde bli aktuella för en utbyggnad låg på renbetesmarker ovanför odlingsgränsen.³⁵ Detta konstaterande ledde dock inte till någon vidare diskussion rörande hur samernas rättigheter skulle hanteras i frågor kring vattenkraftsutbyggnad.

Byggandet av Porjus kraftstation skedde före vattenlagens tillkomst och belyser hur en lokal domstol förbisåg en del av befolkningen i sitt närområde. Området som skulle dämmas – stränderna kring Stora Porjusselet – var en del av Sirkas och Sörkaitums lappbyars (idag Sirges respektive Unna tjerusjs samebyar) flyttleder och betesmarker. Trots detta involverades varken renskötarna eller lappfogden, statligt utnämnd att föra de renskötande samernas talan, i häradsrättens syn eller hantering av målet. Länsstyrelsen uppmanar inte heller lappfogden att understryka att samfärdsel och farled förekom i form av flyttleder. Inverkan på fiske och kommunikationer ansågs utreda utan att samerna ens nämndes. Problemen som sedan uppstår blir inte föremål för domstolen utan hanteras vid sidan om av bland andra lappfogden, landshövdingen och byggnadschefen i Porjus. När järnvägen hade dragits fram till Porjus komplicerades flyttningarna av för djupa järnvägsdiken och på vissa ställen skrämdes renarna upp på spåren och blev påkörda av tåg. Renskötarna krävde då broar och stängsel.³⁶

Inte heller de kommittéer och sakkunniga som arbetade med vattenkraftsfrågan under 1910-talet berörde renskötelsens intressen, trots att det i vissa delar av betänkandena kunde ha

fallit sig naturligt. I förslaget till ny vattenlag diskuterade till exempel vattenrätts- och dikningslagskommittéerna hur deras förslag till ny lag förhöll sig till flottnings- respektive fiskerilagstiftningen, men däremot inte till renbeteslagstiftningen.³⁷ I de vattenfallssakkunnigas betänkande ingick ett PM rörande rättsgrunderna för statens äganderätt till vattendrag i Norrland, där bland annat avvitrningen diskuterades.³⁸ Statens rätt till marken diskuterades dock enbart i relation till andra markägare, vilket implicit uteslöt nomadiserande renskötare som i samtiden inte ansågs kunna äga mark. Efter den kritik som hade framförts mot vattenrätts- och dikningslagskommittéernas betänkande hade de sakkunniga inom justitiedepartementet fått som en av sina uppgifter att ta "särskild hänsyn därtill, huruvida och på vilket sätt de samhällsliga intressena och den jordbrukande befolkningens berättigade önskemål borde beaktas i högre grad än som skett" av föregångarna.³⁹ De renskötande samernas intressen i sammanhanget omfattades dock inte av någon sådan särskild hänsyn och uppmärksammades heller inte. Inte heller regeringen lyfte blicken i sin behandling av frågan. I propositionen till vattenlag 1918 betonades det att hänsyn hade tagit till jordbrukets och fiskets intressen, och att även flottningen och vattendragens funktion som farled tillgodosetts.⁴⁰ Samerna och renskötelsen lyste dock med sin frånvaro, och inte heller belystes frågan om ett vattendrags funktion som en central flyttled för renskötelsenäringen. När nationens framtida välstånd stod på spel var samerna bortglömda och osynliggjorda. Men vilket utrymme fanns det för ett hänsynstagande mot renskötelsen i den nya vattenlagen, och hur tillämpades den i samband med det första stora vattenbyggnadsprojektet i norra Sverige efter dess tillkomst, byggandet av Suorvadammen? Det ska vi nu beröra i nästa del.

1918 års vattenlag och renskötseln – utrymme för hänsynstagande i teori och praktik

Det var inte enbart samerna som vägde lätt i relation till vattenkraften, även naturskyddet fick stryka på foten när det ställdes mot nationens och industrins intressen, vilket blev uppenbart vid byggandet av Suorvadammen. Detta system av flera mindre sjöar som skulle komma att byggas ut till ett stort regleringsmagasin ingick sedan 1910 i Stora Sjöfallets nationalpark, men detta utgjorde inget hinder för en exploatering. Området runt sjöarna lyftes helt sonika ut ur parken med Kungl. Vetenskapsakademiens tillåtelse. Vid inrättandet av nationalparkerna förutsattes det dessutom att den mark som avsattes saknade större ekonomiskt värde. Om ekonomisk exploatering av dessa marker blev aktuell framhölls det att lagen kunde upphävas eller att områden kunde undvaras, varför inrättandet av nationalparkerna kunde genomföras utan att dessa utgjorde hinder för ekonomisk utveckling.⁴¹ Några sådana uttalade förbehåll fanns inte med i de första renbeteslagarna. De baserades på en grundläggande uppfattning att renskötseln var den enda näring som med framgång kunde bedrivas i stora delar av renbetesområdet, men däremot saknades riktlinjer för att renskötselrätten skulle kunna åsidosättas om marker kunde exploateras industriellt.

I jämförelse med tidigare lagstiftning försvagades andra egendomsägares och övriga intressens juridiska ställning till förmån för utbyggnadsintressena genom 1918 års vattenlag. Vattenlagen etablerade en struktur med en skara deltagare där vattendomstolarnas personal och de legitima sakägarna ingick; genom att prioritera vissa näringar och intressen såsom flottning, fiske och jordbruk, osynliggjordes andra bland vilka vi finner renskötseln och dess utövare.⁴² I två avseenden fanns det dock möjlighet att ta hänsyn till allmänna och enskilda intressen samt andra sakägare, där även renskötselns

rätt och intressen kunde tillgodoses.

För det första bedömdes vattenmål efter den ekonomiska tillåtlighetsprincipen där vinsten av projektet måste uppgå till minst byggkostnaden och skadan på den byggandes egen egendom, men även tre gånger skadan på annans åker och äng samt två gånger skadan på övrig egendom tillhörande andra.⁴³ Enligt dåtidens syn utesluter denna princip de renskötande samerna ur beräkningen ifall man inte beaktar renbetesrätten som en egendomsrätt. Men ser vi till praktiken i vattenmålen, där de renskötande samerna inte tillerkändes individuell ersättning för överdämt renbetesland utan där kompensationen kom att tillfalla statens lappfond,⁴⁴ blev renskötarna inte ens likställda med arrendatorer vilka var tillförsäkrade en viss ersättning för skada vid dämning. Därtill blev praxis att skadorna inte beräknades till sitt rätta värde i tillåtlighetsuträkningen.⁴⁵

För det andra fanns bestämmelser om att företagen inte fick skada allmänna intressen, vilket skulle ha kunnat gälla även för renskötseln och dess utövare. Bestämmelserna rörde ifall många bofasta personer förlorade sina bostäder, eller om en större fabrik eller annan viktig anläggning måste läggas ner, vidare ifall odlad jord av betydande omfattning sattes under vatten eller skadades. Detsamma gällde när fiskerinäring av större betydelse led väsentligt förfång. Bestående förändringar i naturförhållanden fick inte heller uppstå till en sådan grad att det väsentligt minskade trevnaden för närboende, och om landets flora och fauna hotades av omfattande förluster på grund av företaget kunde det inte tillåtas. Skadlig inverkan på klimatet eller på det allmänna hälsotillståndet var också faktorer som inte fick uppkomma.⁴⁶ Det fanns dock en inbyggd motsägelsefullhet i tillåtligheten och skyddet för allmänna intressen. De kunde i liten utsträckning avvärja en utbyggnad, till viss del beroende på att många skador var oförutsedda och uppkom först i efterhand, men, som vi ska se, till

största delen beroende på en praxis hos exploitörerna att hellre utreda under utbyggnadens gång än före.

Hur beaktades då bestämmelserna till skydd för allmänna intressen vid den första dämningen av Suorvasjöarna? Under en tid då renskötaren av majoritetssamhället ensidigt betraktades som nomad kom bofasthet inte i fråga, alltså ansågs de inte kunna berövas sina bostäder, utan främst visten vilka var möjliga att flytta. Den rotlöse och därmed flyttbare renskötaren, följande sina renar, är en uppfattning som är tydlig och manifesteras i de tvångsförflyttningar av samer som ägde rum under denna tid. Samernas kulturområden likställdes heller inte med de agrara områdena vilka hade sitt skydd i vattenlagen.

Lappfogdarna var från projektets början tillfrågade om inverkan på renskötseln men deras första bedömning framstår som en skrivbordsprodukt fjärran från näringens vardag. Läxan från Porjus om nya flyttvägars iordningställande, främmande hundars och människors skadliga inverkan lyfts fram samt att dämningen villkorades med en avgift till länets, sedermera statens lappfond. I övrigt framstår invändningarna som lama. Först fyra år senare genomför lappfogdarna en utredning baserad på renskötarnas kunskaper, en utredning som framhåller en långt vidare påverkan än det tidigare utlåtandet. Lappfogdarnas skrivbordsproducerade bedömning av den skada som beräknades uppkomma för renskötseln vägdes inte mot vinsten av företaget. Istället skymtar det ofrånkomliga genomförandet fram, där de arbeten som ansågs nödvändiga tilläts genom Kungl. Maj:ts prövning i avvaktan på de villkor som skulle ställas för ett slutligt tillstånd. Vattenfall behövde alltså inte presentera beräkningar för tillåtligheten, det var uppenbart att Suorva måste genomdrivas oavsett vilka konsekvenserna blev. I fredskrisens spår, när efterfrågan på elkraft hade minskat, svängde argumenteringen om utbyggnaden över i sysselsättningstermer.⁴⁷

Renskötseln och dess binärningar kom att väga lätt på det nationalekonomiska altaret, och i beaktande av att de flesta undersökningarna skedde i efterhand – därtill alltid över-skuggade av dittills investerade statsmedel samt förväntad vinst – kunde resultaten inte användas i avvärjande syfte utan enbart som kompensation för uppkomna olägenheter, dit bland annat nya flyttvägar, vadställen och flyttning av båt-platser och visten räknades.

Avslutning

När vattenkraftsfrågan på allvar började diskuteras kring sekel-skiftet 1900 var det stora värden som stod på spel: att minska de stora importkostnaderna för kol och samtidigt göra landet självförsörjande på energi, att stimulera den inhemska industrin och dessutom att gynna kommunikationsväsendet. Dessa värden och intressen var i sig av sådan tyngd att sårin-tressen som renskötseln och samerna redan tidigt hamnade i skymundan. De första renbeteslagarna hade stiftats under samma period som vattenkraftsfrågan började uppmärksammas, bland annat i syfte att skydda samerna och rennäringen, men ägnades trots det i det närmaste obefintlig uppmärksamhet när de första stegen togs för att skapa en institutionell struktur för utvinnandet av vattnets kraft. Samefrågorna och vattenkraften hanterades av två skilda segment inom statsapparaten, som in-ledningsvis var mer eller mindre helt separerade och utan berö-ringspunkter.

När de första utbyggnadsprojekten i norra Sverige initiera-des under 1910- och 1920-talet var det tydligt att de nationella ekonomiska intressena bedömdes vara av så stor betydelse att samernas rättigheter som urfolk och renskötselns intressen vägde mycket lätt i sammanhanget. Första världskrigets ut-brott och de problem detta medförde för den svenska in-

dustriförsörjningen hade ytterligare förstärkt behovet av att skynda på utvecklingen på vattenkraftsutbyggnadsområdet. När regeringen i sin proposition till ny vattenlag 1918 kopplade vattenkraften till utvecklingen av "befolkningens allmänna välstånd", var det tydligt att en liten minoritetsgrupp som samerna inte fick stå i vägen för vad som betraktades som nödvändiga framsteg. Samerna var inte den enda gruppen och renskötseln inte den enda näringen som drabbades genom vattenkraftsutbyggnaden, men samerna befann sig i en svagare position än andra grupper. De kunde inte agera som självständiga juridiska personer i rättegångar, utan företräddes av de statligt utsedda lappfogdarna. Om det utdömdes ersättning för förlorade betesmarker tillföll dessa inte de drabbade renskötarna, utan slussades till lappfonden. De medel lappfonden förfogade över användes sedan till att stödja rensnäringen i allmänhet, och det var därför inte säkert att de renskötare som drabbats genom ett projekt fick tillgodogöra sig hela ersättningen.

Den etablerade bilden av samerna som nomadiserande renskötare, som saknade samma bindning till specifika områden som till exempel jordbrukare, i kombination med att samernas renskötselrätt inte var jämställd med äganderätt, bidrog också till att vattenlagens bestämmelser missgynnade samerna. Deras rättigheter som renskötare kunde inte läggas till grund för att en utbyggnad skulle förbjudas. De stora vattenkrafttillgångarna, statens starka position och avsaknaden av reella hinder innebar att Porjus och Suorva endast var inledningen på en omfattande kraftverksutbyggnad inom renbetesmarkerna som skulle kulminera först under 1950-talet.

Noter

- 1 *SFS 1880:57*; Vedung, Evert & Magnus Brandel (2001), 27–28. Denna lag, liksom dess historiska föregångare, har behandlats av Eva Jakobsson: Jakobsson, Eva (1996), 119–126.
- 2 *SFS 1899:75*, 4–6; Vedung, Evert & Magnus Brandel (2001), 28–29; Jakobsson, Eva (1996), 126–139.
- 3 *Riksdagstryck*, Protokoll 1895, Andra Kammarens Protokoll N:o 35, 95 (citats); Arrhenius, Gustaf, Karin Caldwell & Svante Wold (2008), 26–27; Arrhenius, Svante (1901), 7–8.
- 4 Arrhenius, Gustaf, Karin Caldwell & Svante Wold (2008), 12–24. Svante Arrhenius blev 1903 den förste svenske nobelpristagaren i kemi.
- 5 Arrhenius, Svante (1901), 5–26 (citats s. 9). En annan entusiastisk förespråkare för vattenkraften var ingenjören J. Gustaf Richert. Se: Richert, J. Gustaf (1902).
- 6 *Riksdagstryck*, Motioner 1895, Motioner i Andra Kammaren, N:o 72; *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1895, Lagutskottets Utlåtande N:o 37; *Riksdagstryck*, Protokoll 1895, Andra Kammarens Protokoll N:o 35, 92–103; *Riksdagstryck*, Protokoll 1895, Första Kammarens Protokoll N:o 25, 28–39; *Riksdagstryck*, Motioner 1896, Motioner i Andra Kammaren, N:o 11, N:o 32; *Riksdagstryck*, Motioner 1896, Motioner i Första Kammaren, N:o 2, N:o 5, N:o 35; *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1896, Lagutskottets Utlåtande N:o 62; *Riksdagstryck*, Skrivelser 1896, Riksdagens Skrifvelse N:o 112.
- 7 *Riksdagstryck*, Motioner 1898, Motioner i Andra Kammaren, N:o 163 (citats); *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1898, Andra Kammarens Tillfälliga Utskotts (N:o 4) Utlåtande N:o 14; *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1898, Första Kammarens Tillfälliga Utskotts (N:o 2) Utlåtande N:o 6; *Riksdagstryck*, Skrivelser 1898, Riksdagens Skrifvelse N:o 67; Vattenfallskommittén (1903a), I–II.
- 8 Vattenfallskommittén (1903a), V–VI.
- 9 Lübeck, Sven (1908), 26–34 (citats s. 26). Lübeck blev senare invald i riksdagen och var även minister i olika regeringar. För Lübecks karriär och inställning i vattenkraftfrågan, se till exempel: Jakobsson, Eva (1996), 142–152. Bilden av Norrlands naturrikedomar som en resurs för nationen har skildrats av Sverker Sörlin, se: Sörlin, Sverker (1988).

- 10 Vattenfallskommittén (1903a), II–III, 2–3, 87, 96, 114; Vattenfallskommittén (1903b); Jakobsson, Eva (1996), 84. Se även: Vattenfallskommittén (1930c). För kommitténs resa i Norrbotten, se: Berättelse angående Vattenfallskommitténs resa i Norrbottens län sommaren 1910, odaterad. RA, ÅK 831:1.
- 11 Vattenfallskommittén (1903a), 88.
- 12 Ibid, 90–96, 117–121.
- 13 *Riksdagstryck*, Motioner 1904, Motioner i Andra Kammaren, N:o 28; *Riksdagstryck*, Motioner 1904, Motioner i Första Kammaren, N:o 32; *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1904, Lagutskottets Utlåtande N:o 46; *Riksdagstryck*, Skrivelser 1904, Riksdagens Skrifvelse N:o 96.
- 14 *Riksdagstryck*, Propositioner 1907, Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 1:9, punkt 44, 252.
- 15 Ibid, 252, 257–259.
- 16 *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1907, Statsutskottets utlåtande N:o 10, punkt 46, 235–236; *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1907, Statsutskottets Memorial N:o 50; *Riksdagstryck*, Skrivelser 1907, Riksdagens Skrifvelse N:o 9, punkt 46; Jakobsson, Eva (1996), 85–87.
- 17 *Riksdagstryck*, Propositioner 1908, Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 159 (cit. s. 41); *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1908, Statsutskottets utlåtande N:o 150; *Riksdagstryck*, Skrivelser 1908, Riksdagens Skrifvelse N:o 9, punkt 53; Jakobsson, Eva (1996), 87–90. Skapandet av Vattenfallsstyrelsen har även behandlats av Gösta Malm, som var landshövding i Norrbotten 1917–1928 och som därefter utnämndes till generaldirektör för detta verk, i dennes memoarer: Malm, Gösta (1963), 75–76.
- 18 *SFS 1908:177*, (cit. § 1).
- 19 Kungl. Vattenfallsstyrelsen (1910), 8–9.
- 20 *Riksdagstryck*, Propositioner 1910, Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 119, 30f. 56.
- 21 Kungl. Vattenfallsstyrelsen (1911), 64–65; Kungl. Vattenfallsstyrelsen (1913a), 53; Kungl. Vattenfallsstyrelsen (1913b), 70, 122; Malm, Gösta (1963), 76–89; Vedung, Evert & Magnus Brandel (2001), 35–36.
- 22 Össbo, Åsa & Patrik Lantto (under publicering).
- 23 Vattenrätts- och dikningslagskommittéerna (1911); Jakobsson, Eva (1996), 155.
- 24 Vattenfallssakkunnige (1915), 21–22.

- 25 Justitiedepartementet (1917), 116.
- 26 *Riksdagstryck*, Propositioner 1918, Kungl. Maj:ts nåd. Proposition Nr 128, 489.
- 27 Vattenfallssakkunnige (1915), 35.
- 28 Serrander, Mauritz (1912), 477–490; Vattenfallssakkunnige (1915), 23–27. I södra Norrland, dit Jämtland tillhörde, fanns ytterligare drygt 40 % av landets vattenkrafttillgångar, vilket ytterligare förstärkte bilden.
- 29 Justitiedepartementet (1917), 141–142 (citat s. 142).
- 30 *Riksdagstryck*, Propositioner 1918, Kungl. Maj:ts nåd proposition Nr 128, 489–490.
- 31 *Riksdagstryck*, Propositioner 1918, Kungl. Maj:ts nåd proposition Nr 128; *Riksdagstryck*, Motioner 1918, Motioner i Andra Kammaren, Nr 367–369; *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1918, Tredje särskilda utskottets utlåtande Nr 1; *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1918, Tredje särskilda utskottets memorial Nr 2; *Riksdagstryck*, Skrivelser 1918, Riksdagens skrivelse Nr 391; *SFS 1918:523*; Bernes, Claes & Lars J. Lundgren (2009), 135–136; Jakobsson, Eva (1996), 153–166; Vedung, Evert & Magnus Brandel (2001), 43–51.
- 32 *SFS 1886:38*; *SFS 1898:66*.
- 33 Yttrandet återges i: *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes*, 3–19 (citat s. 14).
- 34 Vattenfallskommittén (1903a), 52–54.
- 35 *Riksdagstryck*, Propositioner 1908, Kungl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 159, 45.
- 36 Össbo, Åsa & Patrik Lantto (under publicering).
- 37 Vattenrätts- och dikningslagskommittéerna (1911), 156–157.
- 38 Vattenfallssakkunnige (1915), 70–91.
- 39 Justitiedepartementet (1917), III. Se även s. 117–123.
- 40 *Riksdagstryck*, Propositioner 1918, Kungl. Maj:ts nåd proposition Nr 128.
- 41 Bernes, Claes & Lars J. Lundgren (2009), 137; Lundgren, Lars J. (2005), 72–73, 78; Lundgren, Lars J. (2009), 211, 225; Vedung, Evert & Magnus Brandel (2001), 36–41. Rörande processen som ledde fram till skapandet av de första svenska nationalparkerna, se till exempel: Lundgren, Lars J. (2009).

- 42 Vedung, Evert & Magnus Brandel (2001), 50f.; Lantto, Patrik (2003), 106.
- 43 SFS 1918:523, 2 kap., § 3.
- 44 Össbo, Åsa & Patrik Lantto (under publicering).
- 45 Össbo, Åsa (under publicering).
- 46 SFS 1918: 523, 2 kap., §§ 3, 12.
- 47 Össbo, Åsa & Patrik Lantto (under publicering).

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Äldre Kommittéarkivet (ÄK)
Vattefallssakkunnige, ÄK 813.

Tryckta källor och bearbetningar

- Arrhenius, Gustaf, Karin Caldwell & Svante Wold (2008). *A Tribute to the Memory of Svante Arrhenius (1859–1927): A Scientist Ahead of his Time*. Stockholm: Royal Swedish Academy of Engineering Sciences (IVA).
- Arrhenius, Svante (1901). *Berättelse öfver en jemlikt Kongl. Maj:ts nådiga bref den 18 Maj 1900 på uppdrag af Vattenfallskomitén under sommaren år 1900 företagen utrikes studieresa*. Stockholm: Kungl. Jordbruksdepartementet.
- Bernes, Claes & Lars J. Lundgren (2009). *Bruk och missbruk av naturens resurser. En svensk miljöhistoria*. Stockholm: Naturvårdsverket.
- Jakobsson, Eva (1996). *Industrialisering av älvar. Studier kring svensk vattenkraftutbyggnad 1900–1918*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Justitiedepartementet (1917). *Betänkande med förslag till vattenlag m m. avgi- vet av särskilda inom justitiedepartementet tillkallade sakkunniga för överarbetning av vissa delar i det av vattenrätts- och dikningslagskommittéerna den 17 december 1910 avgivna förslaget till vattenlag*. Stockholm: Justitiedepartementet.
- Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes i Norrbottens, Vesterbottens och Jemtlands län utlåtanden öfver det afkomiterade den 25 augusti 1883 afgifna förslag till förordningar angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige samt angående renmärken. Stockholm, 1884.

- Kungl. Vattenfallsstyrelsen (1910). *Kungl. Vattenfallsstyrelsens underdåniga berättelse för år 1909*. Stockholm: Kungl. Vattenfallsstyrelsen.
- Kungl. Vattenfallsstyrelsen (1911). *Kungl. Vattenfallsstyrelsens underdåniga berättelse för år 1910*. Stockholm: Kungl. Vattenfallsstyrelsen.
- Kungl. Vattenfallsstyrelsen (1913a). *Kungl. Vattenfallsstyrelsens underdåniga berättelse för år 1912*. Stockholm: Kungl. Vattenfallsstyrelsen.
- Kungl. Vattenfallsstyrelsen (1913b). *Redogörelse för arbetena med Porjus kraftverksbyggnad intill utgången af år 1911*. Stockholm: Kungl. Vattenfallsstyrelsen.
- Lantto, Patrik (2003). *Att göra sin stämna hörd. Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. Umeå: Kulturgräns norr.
- Lundgren, Lars J. (2005). "Miljöskydd i Sverige 1890–1920". *Konflikter, samarbete, resultat. Perspektiv på svensk miljöpolitik. Festskrift till Valfrid Paulsson* (red. Lars J. Lundgren & Johan Edman). Brottby: Cassandra, 44–80.
- Lundgren, Lars J. (2009). *Staten och naturen. Naturskyddspolitik i Sverige 1869–1935. Del I: 1869–1919*. Brottby: Cassandra.
- Lübeck, Sven (1908). "Lapplands vattenkraft". *Lappland, det stora svenska framtidslandet. En skildring i ord och bild af dess natur och folk* (red. Olof Bergqvist & Fredrik Svenonius). Stockholm: C. A. V. Lundholm, 26–34.
- Malm, Gösta (1963). *I min krafts dagar*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Richert, J. Gustaf (1902). *Om vattenkraftsanläggningar i höga Norden*. Stockholm.
- Riksdagsstryck*, 1895–1896, 1898, 1904, 1907–1908, 1910, 1918.
- Serrander, Mauritz (1912). "Sveriges vattenkrafttillgångar och dess förmögenhetsvärde". *Sveriges Nationalförmögenhet omkring år 1908 och dess utveckling sedan midten av 1880-talet*. Stockholm: Kungl. Finansdepartementet, 469–495.
- SFS 1880:57. Kongl. Maj:ts nådiga förordning om jordegares rätt öfver vattnet å hans grund.
- SFS 1886:38. Lag, angående de svenska Lapparnes rätt till renbete i Sverige.
- SFS 1898:66. Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige.
- SFS 1899:75. Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse angående hvad iakttagas skall, då någon vill förvärfa tillstånd af Konungen till byggande i kungsdädra, 4–6.
- SFS 1908:177. Kongl. Maj:ts nådiga instruktion för Dess vattenfallsstyrelse.
- SFS 1918:523. Vattenlag.
- Sörlin, Sverker (1988). *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm: Carlssons.
- Vattenfallskommittén (1903a). *Betänkande afgifvet den 17 mars 1903 af den för utredning beträffande vissa staten tillhöriga vattenfall af Kungl. Maj:t den 9 juni 1899 tillsatta kommitté*. Stockholm.

- Vattenfallskommittén (1903b). *Förteckning öfver statens mera betydande vattenfall enligt vattenfallskommitténs utredning år 1903*. Stockholm.
- Vattenfallskommittén (1903c). *Förteckning öfver statens mindre betydande vattenfall enligt vattenfallskommitténs utredning år 1903*. Stockholm.
- Vattenfallssakkunnige (1915). *Förslag till grunder för upplåtelse dels av vissa vattenfall, beträffande vilka Kronans äganderätt är eller kan förväntas bli föremål för tvist, dels ock av vissa Kronan ostridigt tillhöriga strömfäll m. m.* Stockholm: Civildepartementet.
- Vattenrätts- och dikningslagskommittéerna (1911). *Betänkande med förslag till vattenlag m. m.* Stockholm.
- Vedung, Evert & Magnus Brandel (2001). *Vattenkraften, staten och de politiska partierna*. Nora: Nya Doxa.
- Össbo, Åsa. "The Crisis Act of 1939: Temporary Water Regulation in Northern Sweden". Under publicering.
- Össbo, Åsa & Patrik Lantto. "Colonial Tutelage and Industrial Colonialism. Reindeer Husbandry and Early Twentieth Century Hydroelectric Development in Sweden". Under publicering.

Modernt tåg vid gammal gräns. Foto: Staffan Norstedt.

Gammal gräns blir som ny

I förra numret av Oknytt anmälde jag Gudrun Norstedts och Staffan Norstedts bok om landskapsgränsen mellan Ängermanland och Västerbotten. Jag påstod då att gränsen idag var bortglömd och saknade betydelse. Det var förhastat. Så snart numret kommit ut ramlade det in mail som berättade att företrädare för Botniabanan redan hade läst boken. Med ledning av dess uppgifter hade man beslutat markera var den nya järnvägen skär den gamla gränsen. Lite norr om Ängerån står nu två stora skyltar, en på vardera sidan om spåret. De är i ett så tilltaget format att de hinner läsas av passagerarna på ett snabbtåg. Detta är ett uppmuntrande bevis på att kulturhistorisk forskning kan avsätta praktiska resultat, och Botniabanan ska ha all heder av sitt trevliga tilltag.

Claes Rosenqvist

Recensioner

Kerstin Eidlitz Kuoljok, *Bilden av universum bland folken i norr*. Stockholm, Carlsson Bokförlag 2009.

Kerstin Eidlitz Kuoljok har i fyra decennier varit den främsta förmedlaren av kunskap om de traditionella kulturerna i Sibirien och i norra Ryssland för en svenskspråkig läsekrets. Detta bland annat genom böcker som *Föda och nödföda. Hur människan använde vildmarkens tillgångar* (1971, en översättning och revidering av hennes doktorsavhandling från 1969), *Revolutionen i norr. Om sovjetetnografi och minoritetspolitik* (1979), *På jakt efter Norrbottens medeltid. Om Nordösteuropas historia och etnologi* (1991), *Nordsamojediska folk* (1993) och *Moder jord och andra mödrar. Föreställningar om verkligheten bland folken i norr och vår syn på den* (1999). I alla dessa sina studier gör hon, i varierande grad, jämförelser mellan samisk kultur i Skandinavien och jägar-, fiskar- och renskörtarkulturer på ryskt område. I detta anlitar hon den omfattande ryskspråkiga litteratur som finns inom fältet, i synnerhet den sovjetiska etnografiska forskningen, vars kvaliteter hon har förmått att uppskatta och inspireras av. Ty-

vär är det alltför få svenska (och andra västerländska) forskare som behärskar ryska språket och som har haft möjligheten och viljan att ta till sig av den sovjetiska etnografins resultat – det har funnits både en språklig och en ideologisk barriär som Eidlitz Kuoljok har haft kompetens och kurage nog att överbygga.

Bilden av universum bland folken i norr ansluter till Eidlitz Kuoljoks tidigare arbeten och handlar – precis som förra boken, *Moder jord och andra mödrar* – om föreställningar om verkligheten. Här ligger dock fokus på de bilder i vilka dessa föreställningar, traditionellt, har tagit sig konkret form. Utgångspunkten är figurerna på de samiska trummorna från 1600- och 1700-talen. Som författaren mycket riktigt påpekar går dessa bilder inte att förstå med mindre än att man förstår de föreställningar som ligger bakom bilderna. Bokens titel refererar därför både till "världsbilden, föreställningsvärlden", och till de konkreta, synliga uttryck som dessa idéer har tagit bland folken i norr. Det är en mycket fiffig titel eftersom författaren också gör en poäng av att hon inte vill dra någon skarp gränslinje mellan

det "andliga" och det "materiella", mellan föreställningar och synliga framställningar av desamma. Dessa är alltid sammanvävda och oskiljaktiga.

Eidlitz Kuoljok behandlar flera olika teman i anslutning till de två aspekterna av titeln. I inledningen redogör hon för sin kritik av forskningshistorien, något om sitt eget angreppssätt och metod, samt sin egen syn på "traditionell livssyn". Andra delen av boken, "Om det osynliga", behandlar föreställningar om osynliga väsen och i synnerhet människans osynliga väsen (det som ibland har kallats människans "själ"), föreställningar om döden samt schamantrummor i Sibirien. I tredje delen, "Bilder inifrån", diskuteras olika traditionella bilder eller kartor över världsalltet hos flera folk i norr (främst hos tjuktjer, orotjer, teleuter och selkuper). Allt emellanåt återkommer hon till tolkningar av vissa figurer på de samiska trummorna, vilka var utgångspunkten för denna resa genom de inhemska nord-urasiatiska kulturerna.

Författaren behandlar således många olika teman och även om vart och ett av dessa kunde vara föremål för en intressant och givande diskussion, har jag här inte utrymme att ta upp dem alla. Jag begränsar mig därför till att lyfta fram den mer grundläggande me-

tod som Eidlitz Kuoljok föreslår och använder för att bättre förstå den samiska föreställningsvärlden, och därmed komma närmare lösningen på trumfigurernas gåta.

Eftersom den information vi har om samisk föreställningsvärld från 1600- och 1700-talen – den period då de bevarade samiska trummorna tillkom – är så knapphändig och dessutom innehåller en mängd potentiella felkällor, kan man inte uttyda trummembranens bilder med hjälp av dessa. Det finns förvisso en del uttolkningar från de lappmarkspräster som konfiskerade trummorna och gjorde noteringar om det samiska "avguderiet". När det gäller två trummor från tiden kring sekelskiftet 1700 har vi dessutom uppteckningar av de samiska ägarnas egna förklaringar till figurerna. Eidlitz Kuoljok menar dock att de källkritiska problemen med dessa samtida uttydningar av trummornas symboler är så stora att de inte kan förklara dem. Istället föreslår hon två andra vägar att komma tillrätta med bristerna i vår kunskap: att genomföra fältarbeten bland samer idag och att använda sig av analogier med vad man vet om inhemska världsåskådningar i Sibirien och norra Ryssland där trummor, ibland med figurer målade på membranen, också har använts rituellt.

Fältarbeten berörs endast i

korthet (s. 47–49) och Eidlitz Kuoljok konstaterar att sådana är tämligen svåra och tidskrävande, men fullt möjliga att genomföra för att få kunskap om "traditionell livssyn". Det som många andra har kallat samisk "religion" föredrar Eidlitz Kuoljok att tala om som just "traditionell livssyn" – ett vidare och mer korrekt begrepp, anser hon. Både konstruktionen "den samiska religionen" och dess påstådda utdöende under 1700-talet beskriver hon som "skrivbordskonstruktioner" och menar att de gamla föreställningarna har levt kvar sida vid sida med nya (t.ex. kristna) (s. 40–41). Den traditionella livssynen finns alltså, enligt författaren, kvar bland samer idag, om än inte bland alla (s. 247). Hon verkar inte anse att det finns något nämnvärt problem med att det har gått trehundra år sedan de berörda trumbilderna skapades och att det under den tiden har skett en oerhörd omvandling av det samiska samhället – ekonomiskt, socialt, demografiskt, materiellt, religiöst. Jag håller med om att det kan vara viktigt att undvika kategoriseringar som "den samiska religionen" och att det är vanskligt att tala om definitiva brytpunkter i historien. Men sådana kan likafullt fylla sin pedagogiska och analytiska funktion. För om nu en "livssyn" (eller en "religion") är en social företeelse

se som är ofrånkomligt förankrad i det samhälle och den historiska situation där den förekommer, innebär inte det att den förändras i och med att samhället och den historiska situationen förändras? Enligt den historiematerialistiska teorin, som författaren hänvisar till, är visserligen religion och filosofi (och, antar jag, även det Eidlitz Kuoljok betecknar "livssyn") betraktade som mer konservativa i den meningen att de förändras långsammare än den socio-ekonomiska basen. Men även om det är så, har de tre senaste århundradena inneburit så omfattande förändringar att de svårligen kan bortses från i sammanhanget. Om man vill påvisa att den livssyn som fanns bland samerna år 1700 lever kvar idag återstår väl att visa vad som är detsamma idag och vad som har förändrats? Det är ett digert arbete att göra det på ett tillförlitligt sätt och jag förstår att Eidlitz Kuoljok inte försöker sig på det i någon större utsträckning, i synnerhet som kunskapen om livssynen eller religionen på 1600- och 1700-talen är så fragmentarisk.

Analogimetoden är enligt Eidlitz Kuoljok när man går till "fältmaterial och inifrånbeskrivningar från andra folk och försöker bedöma utifrån det, om det är möjligt, rimligt eller sannolikt att samma företeelse också fanns bland

samerna" (s. 47). I det här sammanhanget jämför hon alltså bilderna på sibiriska trummor med de gamla samiska och använder sibiriska föreställningsvärldar, i uppteckningar från 1900-talet, för att komma fram till förslag på vad figurerna på de samiska trummorna kan ha betytt.

Det är förstås frestande att använda det material som finns om sibiriska världsbilder och ritualer för att täppa igen luckor i det vi vet om föreställningar, bilder och rituella handlingar hos samerna för trehundra år sedan. Men det är precis som Eidlitz Kuoljok skriver: "det går inte att förstå trumman, om man inte känner till idéerna som hör ihop med den" (s. 31); "det är möjligt men inte säkert att samma motiv föreställer samma sak vid andra tider och på andra platser"; "analogier kan ge förslag till tolkningar som vi inte spontant skulle göra. Längre än till den säkerhetsnivån kan vi inte komma"; och analogin som metod är "riskabel" (s. 50). Däremot kan jag inte förstå varför metoden skulle vara "nödvändig" som Eidlitz Kuoljok också hävdar. Varför måste vi komma med fler förslag som inte står på säkrare grund än tidigare forskares gissningar? När Eidlitz Kuoljok själv ger (alldeles utomordentliga) exempel på hur metoden kan användas i praktiken visar de

också snarare på svårigheterna än möjligheterna med metoden (s. 50-63, 202-209).

Eidlitz Kuoljok väljer att jämföra den samiska livssynen med i första hand traditionella livssyner i Sibirien, trots att hon menar att "man inte kan behandla det geografiska 'cirkumpolära området' som ett mer eller mindre homogent kulturområde" (s. 16). Det senare påståendet kan förklaras av att hon avfärdar Åke Hultkrantz religionsekologiska teori (s. 25-27). Istället anar hon historiska kopplingar mellan så vitt åtskilda folkgrupper som samer och evenker (t.ex. s. 209) när hon finner liknande företeelser bland dem. Som läsare undrar man varför inte det geografiska området – inklusive naturomgivningarna – *tillsammans* med specifika historiska förlopp, åtminstone teoretiskt, kan ha spelat roll i utformningen av kulturerna och livssynerna. Eidlitz Kuoljok gör också antaganden om "allmänmänskliga föreställningar" som möjlig förklaring till likheter mellan föreställningar och bilder på skilda håll. Med allmänmänskliga föreställningar menar hon sådana som "förekommer och förekommit i olika tider och samhällen oberoende av samhällsorganisation, ekonomisk och teknisk utveckling, kön, hudfärg osv., men inte att alla tänkt så" (s. 74). Det är naturligtvis

en självklarhet att se "mänskligheten både som en enhet och mångfald" (det ligger i själva begreppet "mänsklighet") och jag kan inse poängen med att ibland påminna sig om enheten när man studerar företeelser som man själv uppfattar som mycket exotiska, och mångfalden när man möter till synes monolitiska kulturer. Jag förstår dock inte riktigt hur antaganden om allmänmänskliga föreställningar kan hjälpa oss att tolka enskilda figurer när det nu är så att vi måste veta de specifika föreställningarna som ligger bakom bilderna? Överlag är det något oklart exakt vilken fråga Eidlitz Kuoljok söker svar på när hon letar efter "föreställningarna bakom" trumfigurerna. Är det den enskilda tecknarens intention med bilden, den omedelbara omgivningens ("mottagarnas") uppfattning om vad bilden symboliserar, eller den bild- och berättartradition som tecknaren och bilden står i som eftersöks? Vet vi ens vem figurerna på olika trumtyper, i egenkap av symboler, var ämnad för? Jag tror att studien hade tjänat på en inledande diskussion om dylika frågor för att skapa klarhet i vad materialet möjligen kan besvara.

Jag medger att vi alla gör analogier i större eller mindre utsträckning när vi försöker tolka en endast delvis känd företeelse – vi gör

analogier med det vi känner (eller åtminstone tror oss känna) till sedan tidigare och som uppfattas av oss som liknande den företeelse vi vill tolka. Så gjorde även exempelvis Ernst Manker när han tolkade trumbilderna i *Die lappische Zaubertrommel* 2 (1950). Men för att kunna göra en mer pålitlig tolkning krävs ett noggrant och disciplinerat analogiförfarande där man underbygger varför just de jämförda entiteterna ska likställas och förstås i ljuset av varandra. Eidlitz Kuoljok väljer istället ut enskilda företeelser – ur medgivet olika sammanhang – som förefaller likna varandra. Hon använder visserligen ett stort material, men det är svårt att förstå hur hennes förfaringssätt skiljer sig från det som hon beskyller för att vara "plocketnografi" (s. 37). Tyvärr kommer hon därför inte längre än Manker kom i sin studie – och efter genomläsning av boken är jag något osäker på om det var det egentliga syftet. Frågan är i och för sig om någon kan komma längre. Kanske man snarare borde ta några steg tillbaka och erkänna att vi inte kan nå kunskap i vissa frågor?

Man behöver inte hålla med om allt som Eidlitz Kuoljok skriver för att kunna uppskatta värdet av hennes bok. Förhoppningsvis kommer många av hennes tillspetsade kritiska frågor till tidigare

forskning att mana till eftertanke och utmana forskare och andra intresserade – vilka boken kanske i första hand vänder sig till – att tänka i nya banor och söka nya argument för sin hållning. I *Bilden av universum* finns dessutom en imponerande mängd information från rysk och annan forskning om folken i norr utmärkt refererad, något som förhoppningsvis inspirerar andra att fördjupa sig i denna synnerligen intressanta litteratur.

Olle Sundström

Gerda Helena Lindskog, *"Snölandets fattiga ungdom till hjälp". Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933*. Bokförlaget h:ström – Text & Kultur, Umeå 2010, häftad, ill. 476 sidor.

Under decennierna efter sekelskiftet 1900 utvecklades en exceptionell filantropisk verksamhet i norra delen av Sverige. Utifrån nödhjälpskommittéer som bildades 1902, senare ombildade till *Stiftelsen Norrbottens län arbetsstugor*, byggdes 22 arbetsstugor i Norrbotten, varav merparten var i bruk fram till 1954 då de omvandlades till skolhem. Verksamheten leddes

till en början av landshövdingen i samverkan med en läroverkslektor, men kom senare att ledas av stiftsnotarien vid domkapitlet. Även om personerna i ledande ställning var män så var det i stor utsträckning kvinnor som var drivande. Föreståndarinnorna till arbetsstugorna rekryterades ibland söderifrån och ibland hos den lokala befolkningen. Sammantaget ingick aktörerna i ett nationellt nätverk av mer eller mindre idealistiska filantroper som var besjälade av idén att fostra mindre bemdlade barn och ungdomar till svenska medborgare. Kommittéerna omvandlades över tiden till en halvstatlig inrättning i kyrkans hägn. Finansieringen skedde i växelverkan mellan den perifera behövande nordliga provinsen och de kapitalstarka finansierarna i de sydliga delarna av landet. Om detta handlar Gerda Helena Lindskogs bok *"Snölandets fattiga ungdom till hjälp". Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933*.

Det är på många sätt en imponerande bok, till både format, innehåll och form. Framsidan pryds av ett svart-vitt foto från en utflykt med barn och ungdomar framför en kojliknande byggnad på gränsen till ett odlingslandskap, taget av den legendariska fotografen Borg Mesh. Centralt i bildens kom-

position sitter "arbetsstugumamman" Julia Svedelius med en flicka i famnen. En detalj från fotot är inlagd i sepia som bakgrund och ger ett dubbelexponerande intryck av en förfluten dröm kombinerad med realistisk och nykter dokumentation. Så kan man också uppfatta boken som helhet. Det som var ett sidotema om arbetsstugorna i Lindskogs tidigare bok *Vid svenskhetens nordliga utposter* (2005), som handlade om bilden av samerna i barn- och ungdomslitteraturen, har här vuxit ut till en djupgående studie av maktstrukturer och pedagogiska idéer bakom arbetsstugornas tillkomst. På sätt och vis är temat likartat som i den tidigare boken, men här har forskaren fått träda fram på ett mer helgjutet sätt än tidigare. I inledningen ger hon en koncentrerad framställning av moderniseringsgenombrott i Sverige och placerar arbetsstugorna i Norrbotten i dess brytningstid. Avkastningen från den protestantiska skolan i Sveriges enda koloni, Saint-Barthélemy, kommer så småningom att gå till finansieringen av Norrbottens arbetsstugor efter att kolonin sålts år 1878. Pedagog Anna Whitlock uttrycker sin glädje över att pengarna till "tropikernas små svartingar" nu kan komma "snölandets fattiga ungdom till hjälp för en större utveck-

ling och ett rikare liv och även göra nytta som svenskhetens spridare och bevarare". Citatet får ge namn till boken om arbetsstugorna och visar på Lindskogs iakttagelseförmåga och associationsrikedom.

Idén om arbetsstugor föddes i samband med den snabba inflyttningen av människor till större städer i slutet av 1800-talet. Bostadsbyggandet följde inte med i den snabba expansionen och många bodde trångt och ohygieniskt. När båda föräldrarna arbetade blev barnen lämnade vind för våg på gatorna. Alkoholism och social utslagning förvärrade situationen ännu mer för arbetarbarnen. Samtidigt växte en välutbildad medelklass fram som med bildning och självdisciplinering sökte upprätthålla social stabilitet och sprida borgerligt accepterade normer. I detta explosiva spänningsfält föddes idén att bygga särskilda arbetsstugor för att bedriva dagverksamhet med barn som for illa. Som initiativtagare till de första arbetsstugorna i Sverige stod bl.a. Anna Hierta, förmögen dotter till Aftonbladets grundare, Lars Johan Hierta, och senare gift med den rasbiologiskt engagerade professor Gustaf Retzius. En annan av initiativtagarna var liberalen Fridtjuf Berg, sedermera ecklesiastikminister och drivande bakom idén om

en bottenskola för alla. Den första arbetsstugan grundades i Stockholm år 1887, ett år innan de första helstatliga skolorna med svenska som undervisningsspråk grundades i Tornedalen.

Lindskog tar inte direkt fasta på sambandet mellan förstatligandet av skolväsendet i Tornedalen, övergången till en assimilerande pedagogik och grundandet av arbetsstugor i Stockholm. Händelserna förebådar idéerna om individuell disciplinering och nationell homogenisering som skulle följa arbetsstugornas pedagogiska verksamhet under alla år. Förtjänstfullt visar hon istället hur tidens starka kvinnor och deras pedagogiska idéer korsar varandra vid den här tiden. Både den liberala Ellen Key och den socialistiska Kata Dalström hade kontakt med Anna Hierta-Retzius och hennes idéer om arbetsstugor. Båda hamnade också på ideologisk kollisionkurs med henne: Ellen Key därför att hennes idéer om samhällsmodern, det goda hemmet och barnets behov av fantasi kolliderade med Hierta-Retzius tankar om disciplinering av barn genom arbete och att barnen skulle uppfostras kollektivt för att sedan återlämnas till föräldrarna i hemmet, Kata Dalström därför att hennes kollektivistiska idéer var socialistiska och stod i direkt motsättning till Hier-

ta-Retzius värdekonserverativa hållning. Lindskog visar också hur den sistnämnda genom sin starka ekonomiska ställning blev den som på många sätt kom att indirekt styra över det pedagogiska innehållet i arbetsstugorna.

Sommaren och hösten 1902 var vädret blåsigt, regnigt och kallt och extremt ogynnsamt ur odlingssynpunkt. Den missväxt som följde i Sverige slog särskilt hårt i Norrlandslänen och allra mest i Norrbottens län. I kommunerna bildades särskilda kommittéer för att ta emot hjälp som koordinerades av landshövding K.J. Bergström, och på förslag av denne bildades en central nödhjälpskommitté i Stockholm under jordbruksdepartementet. Därigenom var grunden lagd för den organisation som distribuerade hjälp från de både nationella och internationella insamlingarna för att lindra nöden. Ur behovet att göra något för de fattigaste barnen föddes idén att överföra försöken med arbetsstugor i Stockholm till glesbygden. Under år 1903 grundades de åtta första arbetsstugorna i Norrbotten, spridda i inlandet från Arjeplog i väster till Pello i öster. Lindskog beskriver hur administrationen av arbetsstugorna förändrades i takt med att verksamheten växte. Som koordinator fanns en Centralkommitté i Luleå

som under sig hade lokalkommitéer i varje kommun. Landhövding Bergström och lektor Carl Svedelius var drivande i Centralkommittén. I Stockholm bildades 1903 en särskild Damkommitté som skulle ansvara för insamlingarna i huvudstaden. I styrelsen satt den mäktiga Anna Hierta-Retzius, som också satt i fondstyrelsen för Lars Hiertas Minne. Ett nationellt nätverk av ideellt arbetande tjänstemän och filantroper växte fram för att stödja arbetet med arbetsstugor i Norrbotten.

Som nödhjälpsprojekt blev insamlingen en succé. Redan hösten 1902 insamlades en miljon kronor i dagens penningvärde. Den sköttes genom upprop till lärare, insamlingar i landets skolklasser, kollektar i kyrkorna, riktade förfrågningar till rika mecenater och inte minst genom artiklar i tidningarna. Man skulle kunna betrakta projektet som det första massmediala nödhjälpsprojektet med efterföljare i modern tid. Arbetsstugorna blev också ett slags pedagogiskt försöksprojekt för de idéer som Anna Hierta-Retzius och andra filantroper i tiden hade om hur barn skulle fostras till lydnad och arbetsamhet genom att lära sig slöjda och samtidigt disciplineras genom ordning, renlighet och gudfruktighet.

Till bokens stora förtjänster hör

att författaren slår en brygga mellan etniska, sociala och genusperspektiv i forskningen, och hon är väl inläst på de tre områdena. Utan att det uttalas skulle man kunna beskriva metoden som intersektionell. Metoden tillför därför en viktig aspekt som saknas i tidigare analyser av den minoritetspolitik som förts i norra Sverige. Hon blottlägger filantropin som drivkraft bakom arbetsstugorna som välgörenhetsrörelse, och särskilt kvinnorörelsens betydelse i detta, liksom filantropins betydelse för den kvinnliga emancipationen. Bit för bit friläggs rörelsen ur olika synvinklar: pionjäreernas, ledningens, mecenaternas, föreståndarnas och barnens respektive ingångar. Arbetsstugorna beskrivs som byggstenar i ett nationsbygge som bedrivs i Tornedalens glesbygd likväl som i centrum av Stockholm.

Inblickarna i föreståndarnas kamp med detaljerade reglementen och stora barnskaror och deras personliga våndor är rörande. En föreståndarinna skulle i princip leva i celibat och när hon inte gjorde det blev det skandal. De hade också egna karriärstiska målsättningar. Att bli föreståndare för en arbetsstuga innebar att man fick en egen ekonomi och att man fick en position i lokalsamhället. Som del i utvecklingen fick man gå

fortbildningskurser i Stockholm eller på slöjdskolan i Nääs. Man kunde med uthållighet och bättre villkor också få en pension. Sammantaget har Gerda Helena Lindskog gjort en ypperlig analys av hur socialpolitiska och minoritetspolitiska ambitioner möttes i arbetsstugornas värld. Noggrant och systematiskt blottlägger hon det nationella nätverk som arbetsstugorna var del av. Där möts idéer om barnuppfostring, nationalism, kristen moral och etnisk assimilerings i det monokulturella nationsbygge som präglade 1900-talets första decennier.

Lindskog skriver med ett tydligt och vackert språk. De små detaljerna väcker liv i helheten. Det personliga reflekterandet tillför en eftertanke. Läsarna får följa forskaren på ett mer personligt plan, uppleva hennes tillfredsställelse när hon tagit del av en urkund eller hennes förvåning när hon upptäcker ett oväntat samband mellan de väsentliga aktörerna. Lindskogs uttalade syfte är att skriva en slags kollektivbiografi, och det har hon verkligen lyckats med: både över människoödena kring arbetsstugorna och över tiden som de levde i. Det är också ett vetenskapligt arbete av rang som lika väl kunde ha fungerat som avhandling.

Lars Elenius

Samhällsbyggare i närmiljön. Kvinnliga och manliga folkskollärares insatser i det lokala samhällslivet 1860–1960, red. Ann-Kristin Högman, Lars Petterson & Sune Åkerman. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 213. Uppsala 2010.

Den norrländska utbildningshistorien har på senare tid blivit föremål för intensifierad uppmärksamhet vid Umeå universitet. I juni 2010 disputerade historikern David Sjögren på avhandlingen *Den säkra zonen*, som handlar om utbildningsinsatser riktade mot samer, romer och resande i 1900-talets Sverige. I november 2010 förelåg ytterligare en doktorsavhandling i historia, *Bildning i skuggan av läroverket*, där Björn Norlin behandlar gymnasistföreningar i Umeå och Härnösand under 1800-talets senare hälft. Under hösten 2010 genomfördes dessutom en forskningskonferens om utbildning i glesbygd, som till allra största delen handlade om norrländska företeelser. Konferensen visade att norrländsk utbildningshistoria är en angelägenhet även för forskare verksamma utanför Norrland. Samma slutsats kan dras av en antologi om folkskollärarnas samhällsengagemang som utgivits av Föreningen för svensk undervisningshistoria. De flesta av uppsatserna behandlar visserligen

lärargärningar som utspelade sig söder om Dalälven, men två av artiklarna presenterar nordliga levnadsöden.

De valda folkskollärarna utgör illustrativa exempel på den roll som folkskollärarkåren i sin helhet kom att spela i moderniseringen av det svenska samhället. I detta perspektiv var lärarnas engagemang i politik och föreningsliv väl så viktigt som spridningen av kunskap via skolan. Lärarna var mycket medvetna om att de representerade den moderna tiden och försökte på olika sätt bidra till att förbättra de sociala, kulturella och politiska villkoren för samhällets underprivilegierade grupper. Majoriteten av lärarna tillhörde den politiska vänstern och ville reformera det gamla stånd- och klass-samhället.

Folkskolläraren Erik "Jonscha" Johansson, som föddes i Robertsfors 1924, presenteras mycket utförligt av den förre professorn i historia vid Umeå universitet, Sune Åkerman, som efter sin pensionering varit knuten till Karlstads universitet. Åkerman återvänder i sin artikel till de omfattande intervjuer som genomfördes inom projektet "Levnadsöden" på 1980-talet. Dessa intervjuer, av vilka många fortfarande är outnyttjade av forskningen, behandlar breda teman och sträcker sig över

meddelarnas hela livscykel. Artikeln ger inblickar i en ovanlig studiegång med realexamen vid Hermods och därefter folkskollärarexamen vid seminariet i Umeå. Jonscha kom att arbeta i drygt två år som folkskollärare i Risleden i Norsjö, innan han fick tjänst i sin hemkommun Robertsfors, som han förblev trogen under resten av sitt liv. I Robertsfors fick Jonscha i uppdrag att bygga upp en teknisk utbildning och blev också Jenningskolans första rektor. Snart nog kom dock kommunalpolitiken att ta över, där Jonschas kreativitet och handlingskraft starkt bidrog till bygdens utveckling inom olika områden. För sina samhällsinsatser erhöll han år 1986 ett hedersdoktorat vid Umeå universitet.

Ett annat läraröde tecknas av professorn i historia vid Högskolan Dalarna, Lars Petterson. Det handlar om folkskollärarinnan Jenny Nygren, som föddes i Björna socken år 1888. Efter småskollärrinneexamen i Härnösand 1909 började Jenny sin lärargärning vid småskolan i Landsjö i Arnäs socken. Artikeln om Jenny utgör till stor del ett försök att tidfästa en insändare som hon fått införd i en tidning i Örnsköldsvik. Insändaren går till storms mot försöken att behålla katekesen som obligatorisk lärobok i småskolan och folkskolan. Sannolikt publicerades den i

samband med tillkomsten av 1919 års undervisningsplan för folkskolan. Pettersons artikel ger en inblick i den kulturkamp som utkämpades om kristendomsundervisningen. Striden handlade inte bara om kristendomssyn, utan också om bildningsideal och samhällsuppfattning. Pettersons låter i sin artikel kontraktsprosten i Gideå, Jonas Erik Björkquist, representera försvaret av den etablerade ordningen. I Jennys insändare anklagas nämligen en präst anonymt för att ha pressat församlingens småskollärarinnor till att skriva under en petition för katekesens bevarande, och Petterson gör troligt att det är Björkquist som åsyftas.

De två norrländska lärarna är på många sätt typiska för yrkeskåren som helhet. Medan Jonscha utbildade sig till folkskollärare, blev Jenny småskollärare, och samma könsmässiga uppdelning präglade hela lärarkåren. Som många av sina kolleger studerade både Jenny och Jonscha vid ett seminarium nära hemorten och kom också att förlägga sin lärargärning till hembygden. Intressant nog präglas skola och lärarutbildning fortfarande idag av liknande könsmässiga och geografiska mönster. Det som motiverar Jennys och Jonschas plats i antologin om folkskollärarkårens samhällengage-

mang är dock till stor del deras insatser i föreningslivet. Medan Jenny vigde sitt liv åt nykterhetsrörelsen och fackföreningsrörelsen, ägnade sig Jonscha åt idrottsrörelsen och partipolitiken, även om han också kom att engagera sig i musiklivet.

Boken om folkskollärarna som samhällsbyggare erbjuder en fascinerande läsning om unika livsöden som sammantagna pekar på potentialen i en ännu bredare kollektivbiografisk ansats. Folkskollärarkåren framträder tydligt som en nyckelgrupp i moderniseringen och demokratiseringen av Sverige. Detta gäller inte minst i Norrland, där lärarna ofta kom att inta en stark position i kraft av sin utbildning och sin yrkesroll.

Daniel Lindmark

Matti Klinge, *Napoleons skugga. Baler, bataljer och Finlands tillkomst*. Översättning Geo Stenius. Söderströms/Atlantis. Helsingfors och Stockholm 2009.

Matti Klinge, tidigare innehavare av Zacharias Topelius gamla svenskspråkiga professur i historia vid Helsingfors universitet, är nestorn bland Finlands historiker. Hans specialområden är idé- och

kulturhistoria. I sin forskning sticker han ofta ut hakan och ifrågasätter etablerade uppfattningar. Så även i den här anmälda boken, en av de avgjort mest intressanta i den strida bokfloden under "märkesåret" 2009.

Mot bakgrund av den europeiska storpolitiken under napoleonkrigen och den för Sverige-Finland så ödesmättade uppgörelsen mellan Napoleon och tsar Alexander I i Tilsit 1807, läggs fokus på Storfurstendömet Finlands tillkomst. Kriget och förhandlingarna blir givetvis viktiga i boken, men också semiotiskt intressanta uttryck som dikter, tal, ceremonier, vänskapsband och kärleksrelationer, förbisedda av historikerna "för vilka livets strömningar utanför dokumentens värld ofta har förblivit dunkla" som Klinge något ampert formulerar det.

Den europeiska scenen med fältslag och diplomati får alltså sin givna plats i boken. Men Klinge tröttnar aldrig läsaren med att rekapitulera det alltför välkända utan väljer att stanna upp vid vad som roar honom. Till det hör konversationen mellan den överraskande beläste Napoleon och Goethe i Erfurt i oktober 1808. Mötet har skildrats av utrikesminister Talleyrand. Kejsaren talade inte med Goethe i dennes egenskap av premiärminister i Weimar, utan sam-

talet rörde mestadels franska författare och antika historiker. Varje gång Napoleon framförde en åsikt tillade han *Quén dit Monsieur Goet?* (Vad säger herr Goethe om det?). Efter mötet tilldelades diktaren Hederslegionen.

Omslaget till Klinges bok pryds av en målning som föreställer Napoleon och Alexander I vid mötet på floden Njemen den 26 juni 1807. I det delvis hemliga alliansfördraget mellan Frankrike och Ryssland lovade tsaren att ansluta sig till kontinentalsystemet och tvinga Sverige att göra detsamma. Anfallet mot Sverige-Finland i februari 1808 blev som bekant den logiska följden.

Klinges syn på finska kriget 1808-09 och på rikssprängningen efter freden i Fredrikshamn avviker starkt inte bara från Runebergs utan även från flertalet särskilt äldre svenska och finska historikers. Tillkomsten av Sveaborgs fästning utanför Helsingfors betraktar Klinge närmast som en provokation mot Ryssland genom närheten till S:t Petersburg. Rysarna såg inte fästningen som ett försvarsverk utan som en bas för ett kommande svenskt anfallskrig. Klinge menar också att Sveaborg inte alls var något "Nordens Gibraltar" som Runeberg skriver utan lätt att angripa genom att öarna i närheten var obefästa.

Efter invasionerna 1710–14 och 1741–42 hade ryssarna alltid dragit sig tillbaka från Finland. Sverige ansågs inte som ett hot mot S:t Petersburg. Efter Sveaborgs tillkomst blev läget ett annat. Därför bestämde sig Alexander I för att slutgiltigt avskilja Finland från Sverige, idéer som länge frodats bland finska separatister. Den gamle gustavianen Göran Magnus Sprengtporten hade redan på 1780-talet gått i rysk tjänst. Hans huvudtanke var att Finland borde bilda en egen statsenhet, en buffertstat mellan Sverige och Ryssland. Dessa landsförrådiska idéer – Sprengtporten dömdes i sin frånvaro till döden av Åbo hovrätt – vann snabbt vidare spridning efter den ryska invasionen.

Klinge menar att Runeberg i *Fänrik Ståls sägner* nästan enbart behandlar det relativt småskaliga och perifera krig, som utkämpades i Österbotten och norra Savolax. I södra Finland underkastade man sig snabbt ryssarna. Det är i det sammanhanget Sveaborgs kapitulation skall ses. Klinge menar att Runeberg genom sin hårda dom över fästningskommendanten viceamiral C.O. Cronstedt givit uttryck för en "kontrafaktuell historiesyn". "Svensksinnade" kretsar i både Sverige och Finland har sedan i samtid och eftervärld delat detta djupt orättvisa synsätt.

Prästerskapet, domstolsväsendet och administrationen bands snabbt till det nya systemet. Bönderna deltog ett tag i gerillakrig mot ryssarna ända från Åland till norra Karelen, sannolikt medvetna om den ryske bondens livegna ställning, men det folkliga motståndet bröts genom de övre ståndens ganska eniga ställningstagande för ockupationsmakten och genom kejsarens lugnande proklamationer.

Klinge går så långt att han skriver att den finska överklassen förstod vad klockan var slagen och till och med välkomnade ryssarna. Tidningarna skrev ganska snart efter ockupationen om baler i de österbottniska städerna med efterföljande giftermålsförbindelser. Den tyskfödde ryske officeren Franz von Schubert skildrar ryssarnas umgänge med ämbetsmän och universitetsfolk i Åbo, bland dem professorn i filosofi och allmän historia skalden och akademiledamoten Frans Michael Franzén. Alexander I placerade medvetet universitetsfolket jämte prästerna i en nyckelställning i sin finlandspolitik.

Kejsarens politik fick sin detaljerade utformning vid lantdagen i Borgå 1809, som liksom vid tsarens besök i Åbo något senare kringgärdades av baler med musikkapell från S:t Petersburg. Fin-

land fick status som egen nation med tsaren som regent och storfurste. Sprengtporten utnämndes till generalguvernör. Alexander uttryckte de facto det program som senare blev känt genom J.V. Snellmans formulering "Svenskar äro vi inte mera, ryssar vilja vi inte blifva, låtom oss alltså vara finnar". För övrigt hade Franzén redan år 1800 i några rader definierat Finland som en europeisk nation: "och äfven du, o Finland! Skall omsider ibland Europas barn ditt hufvud lyfta opp".

De högre stånden i Finland lyckades 1809 "att inom Finlands gränser erövra Sverige åter" som Klinge formulerar saken. 1734 års lag och de gustavianska regeringsformerna från 1772 och 1789 fortsatte att gälla. Den protestantiska religionen och den gamla svenska ämbetskulturen förblev intakt. Utan att Klinge nämner det kan det inskjutas att det svenska Tabellverkets formulär, obsoleta i Sverige efter SCB:s tillkomst 1859, kom att användas i praktiskt taget oförändrat skick i Finland ända in på 1930-talet. Finland efter 1809 var i många avseenden mer likt det gamla gustavianska Sverige än Karl Johans Sverige-Norge.

Alexander I:s skickliga strategi 1809 för att vinna den finska överklassens sympati och därmed desarmera ryskfientliga stämningar på landsbygden får Klinges fulla erkännande. Alexander I:s byst kom senare att placeras i Helsingfors universitets solennitetssal men avlägsnades på 1930-talet efter propåer från ultranationalistiska studenter. Den räddades däri-genom från förstörelse under de ryska bombningarna 1944 men är "ett sorgligt bevis på inskränkthe-ten i den finska nationalismen" skriver Klinge.

De sista ryska tsarerna har med rätta ett dåligt rykte i Finland. Fortfarande heter emellertid huvudgatan i Helsingfors Alexandersgatan. Klinge drar en parallell med Oslo. Genom att godta Eidsvollsförfattningen fick Karl Johan Oslos huvudgata uppkallad efter sig.

Det förflutna har många dimensioner och arenor, som lätt glöms bort av eftervärlden. En bok som Matti Klinges bidrar till att friska upp vårt minne och lär oss samtidigt att etablerade sanningar ständigt bör omprövas.

Lars-Göran Tedebrand

Medarbetare

Lars Elenius f. 1952 i Vittangi i Norrbotten. Docent och lektor i historia vid Institutionen för idé och samhällsstudier vid Umeå universitet, samt vid Institutionen för ekonomi, teknik och samhälle vid Luleå tekniska universitet

Bo Hiertner, f. 1934 i Falun, f.d. undervisningsråd. Ledamot av styrelsen och f.d. ordförande för Bureanska föreningen.

Patrik Lantto, f. 1968 i Piteå. FD, docent i historia och lektor vid Centrum för Samisk forskning (CeSam), Umeå universitet.

Daniel Lindmark, f. 1960 i Piteå. Professor i historia vid Umeå universitet.

Louise Nyberg, f. 1957 i Tåsjö församling. Fil. kand. i arkiv- och informationsvetenskap. Chef för forskarserviceenheten på Riksarkivet, landsarkivet i Härnösand.

Claes Rosenqvist, f. 1944 i Högland, Arnäs sn. Professor emeritus i litteraturvetenskap vid Umeå universitet.

Olle Sundström, f. 1968 i Umeå. FD i religionsvetenskap och lektor vid Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.

Lars Thomasson, f. 1928 i Åre. FM 1955. FD hc 1994. Ang. det samekulturella arbetet, se *Från Lars Thomassons penna*, Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 60 (2007).

Åsa Össbo, f. 1971 i Falkenberg. FM, doktorand i historia vid Institutionen för Idé- och samhällsstudier samt Centrum för Samisk forskning (CeSam), Umeå universitet. Avhandlingsarbetet behandlar rennäringen och den storskaliga vattenkraftsutbyggnaden i Sverige.

Innehåll

BO HIERTNER: Författaren Birger Sjödin, hans stad och hans samtid	1
LOUISE NYBERG: I herrarnas tukt och förmaning	21
LARS THOMASSON: Daniel Mortensson (Mortensen) – en samisk kulturarbetare i vid bemärkelse	43
PATRIK LANTTO & ÅSA ÖSSBO: Det åsidosatta folket	61
CLAES ROSENQVIST: Gammal gräns blir som ny	88
RECENSIONER	89
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	105